

Demokratizacija oddozdo

Balša Delibašić
Sara Nikolić
Jelena Vasiljević

Institut za filozofiju
i društvenu teoriju
Centar za etiku, pravo i
primenjenu filozofiju

Formiranje i delovanje
novih društvenih pokreta
u Srbiji i Makedoniji

DEMOKRATIZACIJA ODOZDO

**Formiranje i delovanje
novih društvenih pokreta
u Srbiji i Makedoniji**

Balša Delibašić
Sara Nikolić
Jelena Vasiljević

Naslov: *Demokratizacija odozdo: Formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji*

Izdavač:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju

Za izdavača:

dr Petar Bojanić

Autori:

Balša Delibašić
Sara Nikolić
Jelena Vasiljević

Recenzije:

Gazela Pudar Draško
Irena Fiket
Biljana Đorđević

Dizajn:

Nadežda Todorović i Tijana Radovanović

Grafička obrada:

Sanja Tasić

Štampa:

Donat Graf, Beograd

Tiraž:

150

ISBN:

978-86-80484-35-8

Mesto i godina izdanja:

Beograd, 2019.

B | T | D The Balkan Trust for Democracy

A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

Studija je rezultat istraživanja u okviru projekta „Demokratizacija putem regionalne sinergije na Zapadnom Balkanu“ koji je podržao Balkanski fond za demokratiju Nemačkog Maršalovog plana Sjedinjenih američkih država.

Stavovi izneti u publikaciji ne predstavljaju nužno stavove Balkanskog fonda za demokratiju Nemačkog Maršalovog plana SAD, niti njegovih partnera.

SADRŽAJ

DRUŠTVENI POKRETI I STANJE DEMOKRATIJE NA ZAPADNOM BALKANU	7
PREDMET, METODOLOGIJA I CILJEVI STUDIJE.....	15
STRATEGIJE KOMUNIKACIJE I MOBILIZACIJE.....	25
FINANSIRANJE POKRETA I STAVOVI O AUTONOMIJI DELOVANJA ...	33
UMREŽAVANJE I SARADNJA MEĐU DRUŠTVENIM POKRETIMA	39
„OD IDEJE DO REALIZACIJE“: POLITIČKA PARTICIPACIJA U RALJAMA AKTIVIZMA	45
Unutrašnja organizacija pokreta.....	48
Razumevanje ključnih koncepata: inkluzivnost, jednakost, liderstvo	58
Kritički osvrt na problem političke participacije unutar društvenih pokreta.....	68
MAPIRANJE RAZLIKA IZMEĐU DRUŠTVENIH POKRETA U MAKEDONIJI I SRBIJI	75
Prevazilaženje <i>single issue</i> orijentacija i borbi	77
Nasleđe ili teret prethodnih inicijativa	78
Orijentacija ka spoljnim faktorima, posebno EU i NATO.....	81
Ostale razlike u pogledu unutrašnje organizacije i pozicioniranja prema drugim akterima.....	83
UMESTO ZAKLJUČKA.....	87
LITERATURA	89

DRUŠTVENI POKRETI I STANJE DEMOKRATIJE NA ZAPADNOM BALKANU

Čini se da svedočimo rastućem trendu ugrožavanja demokratije na Zapadnom Balkanu (Mujanović 2017; Džihić & Pudar Draško 2018; Brentin and Bieber 2018). Kako Kmezić i Biber navode (Kmezić & Bieber 2017) ne možemo govoriti o jedinstvenoj prekretnici za čitav region, ali možemo zaključiti da začinjanje ovog trenda vremenski koincidira sa ekonomskom krizom iz 2008. godine i strukturalnim krizama unutar Evropske unije koje su zaustavile proces proširenja na Zapadni Balkan. Karakteristika ove negativne spirale je, kako navode, vladanje neformalnim strukturama, odnosno, zarobljavanje države od strane vladajućih partija, i kontrola medija (Kmezić & Bieber 2017). Opšte stanje u oblasti demokratije je takvo da su medijske slobode u opadanju, parlamentarna demokratija ne funkcioniše, korupcija ostaje norma, a odgovornost i transparentnost skoro u potpunosti izostaju (Mujanović 2017).

U prilog ovoj tezi ukazujemo i na *Nation in Transition Report* organizacije *Freedom House*. Sa izuzetkom Kosova, sve zemlje Zapadnog Balkana su u periodu 2009-2018 nazadovale u ukupnom skor. Ocena za svaku zemlju predstavlja prosek pojedinačnih ocena u oblastima: upravljanja na

nacionalnom nivou, izbornog procesa, civilnog društva, nezavisnosti medija, upravljanja na lokalnom nivou, nezavisnosti pravosuđa i korupcije, gde na skali od 1 do 7 viša ocena predstavlja lošiji rezultat. Sa izuzetkom Srbije i Crne Gore koje se označavaju kao polukonsolidovane demokratije, ostale zemlje ulaze u red hibridnih režima. Zabrinjava to što su Albanija i Makedonija taj status izgubile u protekloj deceniji, dok je trend za Srbiju i Crnu Goru takav da se i one mogu uskoro naći u ovoj grupi, obzirom da se već sada nalaze na numeričkoj granici ovog indeksa (Freedom House 2019a). Sam indeks nije bez nedostataka, ali vrlo jasno ukazuje na loše stanje demokratije u regiji i na njen silazni trend u navedenom periodu. Takođe, Srbija je u izveštaju *Freedom in the World* izgubila status slobodne zemlje prešavši u kategoriju delimično slobodnih zemalja. Kao glavni razlozi se navode pogoršanje izbornih uslova, podrivanje nezavisnih medija i akumulacija izvršnih moći u rukama predsednika Aleksandra Vučića, što je u koliziji s ustavnim poretком (Freedom House 2019b).

Kako Kmezić i Biber (2017) dalje navode, proces približavanja EU izgubio je poveznicu s napretkom u demokratizaciji. Zemlje Zapadnog Balkana su izgubile pomenutu deceniju u smislu demokratizacije, što je posebno dramatično ako se imaju u vidu bliske veze svih zemalja sa Evropskom unijom. Obrazac ovog pada u demokratizaciji je po njima i institucionalni i personalni. Evropska unija, je, sa jedne strane, svojim angažmanom u regiji preferirala

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Montenegro	3.79	3.79	3.82	3.82	3.82	3.86	3.89	3.93	3.89	3.93	Semi-Consolidated Democracy
Serbia	3.79	3.71	3.64	3.64	3.64	3.64	3.68	3.75	3.82	3.96	Semi-Consolidated Democracy
Albania	3.82	3.93	4.04	4.14	4.25	4.18	4.14	4.14	4.14	4.11	Transitional Gov. or Hybrid Regime
Macedonia	3.86	3.79	3.82	3.89	3.93	4	4.07	4.29	4.43	4.36	Transitional Gov. or Hybrid Regime
B & H	4.18	4.25	4.32	4.36	4.39	4.43	4.46	4.5	4.54	4.64	Transitional Gov. or Hybrid Regime
Kosovo	5.14	5.07	5.18	5.18	5.25	5.14	5.14	5.07	4.96	4.93	Transitional Gov. or Hybrid Regime

pristup koji je bio orijentisan na lidere. Sa druge strane, institucije nikada nisu mogle razviti nezavisnost i snagu da bi se osamostalile od politika autokratskih vođa. Pored toga što proces pristupanja Evropskoj uniji nije dao željene rezultate, ostaje bojazan da je izgubio i samu sposobnost mobilizacije javnosti, kao i svoj legitimitet suočavajući se s dva izazova. Prvi je taj da napredak, nesumnjivo spor, ostaje bez značajnog priznanja čak i onda kada je ostvaren; drugi izazov/problem je davanje podrške političkim liderima koji pokazuju karakteristike iliberalne ili otvoreno autokratske vladavine, s opravdanjem da je najvažniji cilj u regionu očuvanje stabilnosti, koju, navodno, baš takvi lideri jedini mogu da garantuju (Džihić & Pudar Draško 2018).

Pored toga što svedočimo ozbiljno narušenom legitimitetu politika kreiranih *odozgo*, Mujanović primećuje da svedočimo i marginalizaciji političkih borbi koje se vode *odozdo*. Ukoliko se izborni procesi i parlamenti mogu sprovesti i konstituisati uz spoljnu pomoć i podršku, dotle stabilnost i vitalnost demokratije zavise od lokalne borbe i lokalnih uslova (Mujanović 2017). Pomenuta marginalizacija se donekle odnosi i na akademsku sferu, obzirom na relativno mali broj radova koji na sistematski i celoviti način obrađuju teme vezane za društvene pokrete i lokalna samooorganizovanja u regionu (Horvat and Štiks 2015; Dolenc et al. 2017; Milan 2017; Fagan and Sircar 2017).

Dva, za nas značajna zbornika koja tretiraju pitanje društvenih pokreta odnose se na nešto širi region Jugoistočne Evrope. Prvi je već citirani zbornik "Demokratski potencijal novih društvenih pokreta u Jugoistočnoj Evropi" koji je priredio Jasmin Mujanović. Ovaj zbornik, zamišljen kao predlog za kreiranje javnih politika, sastoji se od nekoliko članaka koje su pisali lokalni istraživači i aktivisti, i fokusira se na ulogu brojnih društvenih pokreta u regionu i njihov potencijal za obnovu demokratskog društva. Jedan od važnijih nalaza, tačnije preporuka upućenih međunarodnim političarima, jeste da se sagovornici moraju potražiti među predstavnicima civilnog društva, uključujući tu i one koji trenutno rade van uspostavljenih institucija i organizacija. Ovo istovremeno podrazumeva prekid glavnih razgovora sa političkim akterima, i to pre svega sa onima koji su se pokazali kao korumpirani i nedostojni poverenja. Jer, konačni cilj, smatra Mujanović, nije samo pobeda na izborima, već i stvaranje trajne kulture participacije.

Zbornik „Društveni pokreti na Balkanu: pobuna i protest od Maribora do Taksima“ koji su uredili Florian Biber i Dario Brentin (Brentin and Bieber 2018) nam pruža uvid u dva konkurentna okvira kroz koje se tumači ova problematika: jedan pripada akademskoj levici i bazira se na tezi da su praksa i dogma neoliberalizma suštinski razlozi razvoja nedemokratskih tendencija, dok drugi, zastupljen među teoretičarima demokratizacije, naglašava slabe institucije i nedostatak vladavine prava kao glavne razloge

za nerazvijenu demokratsku kulturu. No, u samom uvodu, priređivači naglašavaju da na ove okvire ne treba gledati kao na „nepomirljive pristupe“. Svakako se zanimljivim čini i njihovo zapažanje kako se na postjugoslovenski prostor, a zemlje Zapadnog Balkana to većinski jesu, mora gledati kao na specifičnu regiju, s mnogim deljenim elementima istorijskog i političkog iskustva, unutar koje se nezadovoljstva i protesti mogu vrlo lako prelivati.

Da li na razvoj aktivističkog građanstva u Jugoistočnoj Evropi veći uticaj ima kriza liberalnih institucija, ili pak mit o konsolidovanosti liberalnih institucija pokušava da odgovori i posebno izdanje *Europe-Asia Studies* koje uređuju Fejgan i Sirkar (Fagan and Sircar 2017). Za urednike ostaje nedvojbeno da, u pogledu razvoja aktivističkog građanstva, zemlje regiona ne zaostaju za Zapadom, niti se trude da oponašaju zapadne obrasce aktivizma. Štaviše, smatraju oni, lokalni konteksti na specifičan način podstiču izražavanje aktivističkog građanstva, koje ne samo da ne zaostaje za onim što možemo videti u ostatku Evrope, već u mnogo čemu pruža istinski inovativne primere mobilizacije i organizacije.

Ilustracije radi vredi pomenuti, iz pomenutog izdanja, tekst Kjare Milan (Milan 2017), koja analizirajući potencijal protesta koji su se odigrali u Bosni i Hercegovini 2013. i 2014. godine ukazuje na važnost prefigurativne orijentacije u shvatanju transformativnog potencijala pokreta. Pre svega protesti iz 2014. godine doneli su alternativne

društvene aranžmane koji su iscrtavali novi model građanstva. Učesnici protesta su se pojavili kao zastupnici prava koja ne zavise od njihove pripadnosti etno-nacionalnim grupama, konfrontirajući se na taj način sa modelom građanstva koji je zasnovan na institucionalizaciji etno-nacionalnih kategorija. Iako protesti nisu rezultirali značajnim institucionalnim promenama, ponudili su snažnu transformativnu orijentaciju pretpostavljajući nove društvene i političke prakse koje prevazilaze oblast aktivističkog građanstva.

Uzimajući u obzir širinu problema koji ova studija nastoji da obuhvati, koristimo priliku da ukažemo i na još jedan istraživački zaključak, otvoren za dalja tumačenja i propitivanja. Matković i Ivković u svojoj analizi pokreta „Ne da(vi)mo Beograd“ (Matković & Ivković, 2018) tvrde da su, za razliku od ujedinjenog i jedinstvenog političkog aktera, nazivom fragmenirani pokreti, ili oni usmereni na konkretne probleme, u boljoj poziciji da koriste složene i diferencirane diskurzivne strategije kako bi delegitimisali neoliberalni projekat. Integracija pokreta, po njima, zahteva veći stepen homogenizacije, formulisanje sveobuhvatne ideološke naracije i usklađivanje strategija političke akcije, te bi takav jedan „meta pokret“, tvrde dalje ovi autori, bio manje kadar da potkopa poredak kulturne hegemonije u Srbiji.

Srodna pitanja i problemi/dileme, poput pomenutih – udruživanje ili fragmentacija fokusa pokreta, izgrađivanje

aktivnog i aktivističkog građanstva ili konkretna promena institucija, orijentacija ka kritici neoliberalnih politika ili fokus ka vladavini prava i socijalnoj pravdi – karakterišu i društvene pokrete koje smo istraživali u ovoj studiji. U ovome što sledi najpre ćemo detaljno pojasniti osnovni predmet, ciljeve i metodologiju čitavog istraživanja. Zatim ćemo izložiti neke od ključnih uočenih karakteristika proučavanih pokreta, izdvajajući teme i probleme koji su zajednički za pokrete u Makedoniji i Srbiji, ali i potcrtavajući ono što ih razlikuje. U posebnom fokusu nalaze se sledeće teme: strategije komunikacije i mobilizacije među pokretima; načini finansiranja i stavovi o autonomiji delovanja; umrežavanje i saradnja među pokretima; unutrašnji modeli organizacije i politička participacija članova/aktivista; razumevanje razlika između društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji.

PREDMET, METODOLOGIJA I CILJEVI STUDIJE

Glavni cilj ovog istraživanja jeste mapiranje novih društvenih pokreta na Zapadnom Balkanu, preciznije u Srbiji i Makedoniji. Iako je čitav region bio poprište raznovrsnih i intenzivnih protestnih i aktivističkih inicijativa – od građanskih *plenuma* u Bosni i Hercegovini, preko širenja i jačanje pokreta tipa *Pravo na grad* u Hrvatskoj i Srbiji, do Šarene revolucije u Makedoniji – stručno i akademsko interesovanje za ove društvene procese tek je u povoju, a komparativnih studija gotovo da i nema. Ova studija ima za cilj da odgovori na tu prazninu sistematizacijom nekih od uvida do kojih su autori došli istražujući savremene pokrete u Makedoniji i Srbiji – bez ambicije da ponudi zaokruženu celinu i gotove zaključke, već radije s namerom da otvori važna pitanja i pozove na dalja istraživanja na temu demokratskog potencijala društvenih pokreta na Zapadnom Balkanu.

Osnovna istraživačka namera bila nam je sticanje uvida u programe delovanja društvenih pokreta, razumevanje stavova i motiva aktivista i aktivistkinja, kao i mapiranje njihovih ideoloških i političkih orijentacija. Centralno mesto u istraživanju zauzima ispitivanje stavova (predstavnika i predstavnica) pokreta o razlozima i ciljevima njihovog

delovanja, ispitivanje potencijala tog delovanja za demokratizaciju regiona, kao i potencijala za udruženo delovanje s drugim društvenim akterima. Takođe, istraživanjem smo ispitivali i unutrašnju organizaciju pokreta, usvojene načine donošenja odluka, stepen njihove inkluzivnosti i demokratičnosti, ali i oblike političke komunikacije koje praktikuju, kao i emancipatorne vrednosti koje eventualno neguju i promovišu.

Uzorkom su obuhvaćeni novi društveni pokreti koji deluju na teritoriji Srbije i Makedonije. Budući da su definicije društvenih pokreta mnogobrojne i raznolike, prilikom utvrđivanja uzorka istraživački tim vodio se sledećim parametrima (Snow, Soule and Kriesi 2004): društveni pokreti odlikuju se vaninstitucionalnim, kolektivnim delovanjem; njihovi ciljevi orijentisani su ka društvenoj promeni ili opštem dobru; poseduju izvestan stepen organizacije; njihovo delovanje poseduje određeni vremenski kontinuitet. U pogledu ovog poslednjeg, unutar istraživačkog tima dogovoreno je da uzorkom budu obuhvaćeni samo oni pokreti čije se delovanje može pratiti najmanje godinu dana unazad. S druge strane, s obzirom na društveni i politički kontekst u okviru kojeg je naše istraživanje osmišljeno – a koji se odnosi na rastući trend ugrožavanja demokratskog poretka na Zapadnom Balkanu – istraživanje se fokusiralo na tzv. *nove* društvene pokrete, koji mahom nastaju kao odgovori i reakcije na globalnu ekonomsku i političku krizu nakon 2008. godine (della Porta 2014; 2015; della Porta et al.

2017), i koji se lokalno manifestuju kao društveno organizovani otpori politikama štednje [*austerity*] i tehnokratskoj vladavini, kao simptomu krize predstavničke demokratije. U kontekstu država obuhvaćenih ovim istraživanjem, reč je o pokretima koji su nastali kao reakcija na neke od mera i politika vladajućih režima Nikole Gruevskog, odnosno Aleksandra Vučića, koje bismo mogli okarakterisati kao *kompetitivno autoritarne* režime (Bieber 2018).

Prikupljanje građe – terensko istraživanje i intervjui s aktivistima pokreta – sprovedeno je u u periodu od avgusta do oktobra 2018. godine, a ovome je prethodilo sastavljanje pregleda relevantne literature o novim društvenim pokretima, sa posebnim fokusom na pokrete Zapadnog Balkana. Teorijski koncepti razloženi su na istraživačka pitanja, a zatim od strane istraživačkog tima formulisani i pretočeni u upitnik namenjen dubinskom intervjuisanju informanata i informantkinja.

Ovakvim metodološkim okvirom prvobitno je predviđeno obuhvatiti 16 pokreta na teritoriji Srbije. Predložena lista pokreta koje smo želeli da obuhvatimo istraživanjem uključivala je: *Ne davimo Beograd* (Beograd), *Združena akcija za krov nad glavom* (Beograd), *Efektiva* (Beograd), *Samo jako* (Mladenovac), *Lokalni front* (Kraljevo), *Udruženi pokret slobodnih stanara* (Niš), *Studentski pokret Novi Sad* (Novi Sad), *Inicijativa za Požegu* (Požega), *Zrenjaninski socijalni forum* (Zrenjanin), *Zavetnici* (Beograd), *Tri plus*

(Čačak), *Otadžbinski pokret Obraz* (Beograd), *SNP 1389* (Beograd), *SNP Naši* (Arandjelovac), *Odbranimo reke Stare Planine i Tvrđava* (Smederevo). Od prvobitno predviđenih 16 pokreta, istraživanjem je obuhvaćeno njih 13.

Razlog tome nalazi se u činjenici da su se pokreti koji su eksplicitno pozicionirani desno unutar političkog spektra (*Zavetnici*, *Tri plus*, *SNP 1389*, *SNP Naši*) pokazali nezainteresovanim za učešće u istraživanju. Dva od četiri navedena pokreta (*Zavetnici*, *Tri plus*) uspešno su kontaktirana, međutim, nakon prvobitnog pristanka na učešće u istraživanju njihovi predstavnici promenili su iskaze i/ili prestali da odgovaraju na pozive istraživača. Sa predstavnicima *SNP 1389* i *SNP Naši* istraživači nisu uspeali da stupe u kontakt raspoloživim, zvaničnim kanalima komunikacije. Izuzetak među desničarskim pokretima u Srbiji je *Otadžbinski pokret Obraz* sa čijim je predstavnikom obavljen intervju. Zbog ovakvog konačnog ishoda (nemogućnosti da u uzorku budu adekvatno zastupljeni predstavnici tzv. desnih ili konzervativno/tradicionalno orijentisanih pokreta), naša analiza usmerila se na delovanje i stavove tzv. progresivnih pokreta koji ističu principe i vrednosti inkluzivnosti, poštovanja manjina i ugroženih grupa, i koji ujedno prioritizuju problem demokratizacije društva i političkih institucija.

Kada je reč o Makedoniji, istraživanjem je obuhvaćeno ukupno osam pokreta, mahom iz Skoplja (s izuzetkom

Ekogerile koja je započela svoje delovanje u Tetovu). To su: *Studentski plenum*, *Solidarnost*, *Protestiram*, *Ekogerila*, *Gragansko Dvizenje za Odbrana na Makedonija*, *Za zaednicka Makedonia* i *Boikotiram*. Intervjue s aktivistima ovih pokreta sproveli su istraživači iz Makedonije, a za potrebe ovog istraživanja koristili smo transkripte, kao i istraživački izveštaj koji su izradili istraživači iz Makedonije na engleskom jeziku. U svrhu sprovođenja smislene komparacije pokreta iz obe države, a u vezi s ograničenjem navedenim u prethodnom pasusu, analiza i zaključci ovog rada fokusiraće se samo na progresivne pokrete – i u slučaju Makedonije. U pitanju su pokreti: *Studentski plenum*, *Solidarnost*, *Protestiram*, i *Ekogerila*.

Osnovni cilj ove studije je da mapira stanje i trendove koji karakterišu nove društvene pokrete u dve zemlje Zapadnog Balkana, a zatim i da analizira najvažnije teme vezane za njihovo delovanje, pre svega u kontekstu recentnih i aktuelnih procesa ugrožavanja demokratskog poretka. Podaci za analizu prikupljeni su dubinskim, polustrukturiranim intervjuima obavljanim sa članovima gorenavedenih pokreta. Subjekti istraživanja birani su nezavisno od starosne dobi, rodne pripadnosti ili dužine angažmana unutar pokreta, ali je glavni kriterijum selekcije zahtevao da su u trenutku sprovođenja terenskog istraživanja aktivno uključeni u aktivnosti pokreta, odnosno, u slučaju Makedonije, da su bili aktivni u periodu najaktivijeg angažmana analiziranih pokreta. Bitno je napomenuti da je inicijalna

ideja istraživačkog tima bila istraživanjem obuhvatiti dva tipa informanata: one koji se nalaze u „jezgru“ pokreta, i aktiviste/aktivistkinje. Međutim, to se na terenu ispostavilo kao teško izvodivo budući da su kontakt-osobe najčešće bili upravo članovi „jezgra“, te se preko njih dolazilo do ostalih sagovornika – koji su najčešće i sami bili prominentni članovi pokreta. U situacijama kada su istraživači nezvaničnim kanalima, putem ličnih poznanstava stupali u kontakt sa manje istaknutim članovima pokreta, oni se uglavnom nisu osećali dovoljno kompetentnim i samouverenim, niti su se u dovoljnoj meri identifikovali sa pokretom kako bi govorili „u njegovo ime“.

Pored ove prepreke, takođe je veoma značajno istaknuti da je ovim putem prikupljanja intervjua bilo gotovo nemoguće ispoštovati planirane metodološke okvire kojima bismo iz svakog predviđenog pokreta intervjuisali po jednu osobu muškog i jednu ženskog roda. O konačnoj zastupljenosti informanata muškog i ženskog roda obuhvaćenim ovim istraživanjem kao i podacima o njihovoj starosnoj dobi i stručnoj spremi svedoči naredna tabela (Tabela 1):

Tabela 1

	<i>Srbija</i>	<i>Makedonija</i>	<i>Ukupno</i>
Žene	3	6	9
Muškarci	20	10	30
20-30 godina	7	3	10
30-40 godina	8	8	16
40+	8	5	13
Visoka/viša stručna sprema (+ studenti)	20	15	35

Konačno, iskustvenu građu analize čini 39 struktuisanih dubinskih intervjua (16 u Makedoniji, 23 u Srbiji). Interesantno je primetiti da su sa predstavnicima desno orijentisanih pokreta iz obe države bez izuzetka intervjui obavljani sa po jednim (muškim) članom pokreta, najčešće osnivačem ili aktuelnim liderom pokreta (*GDOM, Za zaednicka Makedonija, Boikotiram, Obraz*). Takav pristup pomenutih pokreta istraživanju mogao bi stajati u vezi s čvršćom hijerarhijskom organizacijom koja karakteriše pokrete ove političke orijentacije. Nausuprot tome, među levo orijentisanim pokretima kojima je svojstveno insistiranje na horizontalnom uređenju i demokratičnosti, baza informanata sastavljena je od dva do tri predstavnika svakog pokreta, i heterogenija je kako u pogledu pozicija koje informanti zauzimaju, tako i u pogledu njihovog aktivističkog staža i starosne dobi. Izuzetak predstavlja *Zrenjaninski socijalni forum*, koji uprkos eksplicitno levoj poziciji unutar političkog spektra i tradiciji u radničkom samoorganizovanju

i sindikalnoj borbi, u ovom istraživanju učestvuje sa jednim informantom. Međutim, ne bi trebalo donositi ikakve preuranjene zaključke, već uzeti u obzir kako narativ informanta tako i činjenicu da je terensko istraživanje obavljano u sezoni godišnjih odmora koja se u velikoj meri nepovoljno odrazila na terensko istraživanje.

Navedeni izazovi sa kojima se istraživački tim suočavao prilikom terenskog rada mogu se tretirati kao indikatori, odnosno istraživački podaci. U tom smislu rezultate analize trebalo bi čitati uzimajući u obzir pomenute izazove. Smatramo da ovim istraživanjem ne samo da nudimo nove uvide u pravcu mapiranja društvenih pokreta na Zapadnom Balkanu, već i da pružamo podatke koji mogu doprineti daljem usavršavanju metodologije istraživanja ovog specifičnog dela populacije (stoga i prilažemo, na kraju ove studije, radnu i konačnu verziju finalnog upitnika, kao i komentare na obe verzije).

Instrument istraživanja, tj. vodič za istraživače, formulisan je na taj način da pomoću pitanja i potpitanja obuhvati naredne teme: percepcija sopstvene pozicije unutar pokreta; lične trajektorije; trajektorije pokreta; mapiranje pokreta; struktura pokreta; komunikacija; afektivni odnosi: podele i zbližavanja; pojmovi i vrednosti. Istraživački tim koji je realizovao intervju u Srbiji čini dvoje visokoobrazovanih istraživača, koji pored obrazovanja iz oblasti društveno-humanističkih nauka poseduju i višegodišnje iskustvo u

sprovedenju intervjua u okviru kvalitativnih istraživanja, a jedno od njih pored istraživačkog iskustva poseduje i aktivističko iskustvo u pokretima srodnim onima kojima pripada naša ciljna grupa. Socijalni kapital stečen aktivizmom i poznavanje događaja i aktera u ovoj oblasti omogućio je veliku stopu odgovora (*response rate*) od strane predstavnika pokreta, kao i mogućnost kritičkog otklona prema tvrdnjama izrečenim u intervjuima.

Svi intervjui snimljeni su diktafonom uz saglasnost sagovornika/sagovornica, te su zatim transkribovani zarad dalje analize. U obe države obuhvaćene ovim uzorkom intervjui su sprovedeni na maternjem jeziku informanata i istraživača. Istraživački izveštaji nastali u sledećoj fazi istraživanja pisani su na srpskom, odnosno engleskom jeziku u slučaju istraživačkog tima iz Makedonije. Prosečno trajanje intervjua iznosi između 90 i 120 minuta, a sadržaj i trajanje prilagođavani su svakom pojedinačnom sagovorniku, odnosno sagovornici. Intervjui su obavljani u prostoru u kojem su se subjekti istraživanja osećali prijatno i koji je omogućavao jasno snimanje razgovora (službene prostorije pokreta, kafići bez previše buke). Svi razgovori su obavljani bez prisustva trećih osoba koje bi mogle uticati na odgovore sagovornica/ka.

Budući da je vodič za istraživače veoma detaljan, dobijena građa izrazito je bogata i višeslojna. Uzevši to u obzir i imajući u vidu da je cilj ovog rada pre svega mapiranje i bolje

razumevanje društvenih i političkih pokreta na Zapadnom Balkanu, prilikom interpretacije dobijene građe nećemo se detaljno fokusirati na svaku od pojedinačnih tema obuhvaćenih istraživanjem, već prvenstveno na one teme koje smatramo naročito relevantnim za lokalni kontekst i/ili nedovoljno obrađenim u stručnoj literaturi iz ove oblasti.

STRATEGIJE KOMUNIKACIJE I MOBILIZACIJE

Razvoj i širenje digitalne tehnologije uticali su i na kulturu komuniciranja unutar društvenih pokreta, pre svega kroz personalizaciju komunikacije. Sfera društvenih medija omogućila je korisnicima da jednostavno i brzo izraze lične stavove široj javnosti, što predstavlja individualiziraniji pristup politici od onoga na koji smo tradicionalno navikli. Na taj način, u procesu mobilizacije aktivista i zainteresovanog građanstva, do izražaja dolaze vlastite naracije, što često zahteva da organizacije budu fleksibilnije u pogledu komunikacije (Bennett & Segerberg 2011). Često istican primer u literaturi je „Arapsko proleće“, uz pretpostavku da se talas ovih protesta verovatno ne bi odvijao na način na koji jeste, da nije bilo mogućnosti za brzu razmenu informacija. Kotl (Cottle 2011) tvrdi da je upravo digitalna tehnologija olakšala mogućnost organizacije protesta i informisala svet van Bliskog istoka o njihovom dešavanju. On, ipak ne smatra da će novi društveni mediji zameniti ulogu i važnost tradicionalnih medija, već smatra da oni danas „nastupaju u tandemu“.

Značajan doprinos za analizu komunikacije društvenih pokreta nudi i Erl (Earl 2019), svojim argumentom da je važno imati u vidu široku lepezu različitih javnosti kojima

se društveni pokreti obraćaju. Erl nudi donekle grubu, ali za teorijsko razmatranje važnu tipologiju tih javnosti koju čine: aktuelne pristalice pokreta, potencijalni članovi, neinformisani, protivnici pokreta, ciljna grupa pokreta, eksterne institucije i mediji. Tri su razloga zbog kojih Erl insistira na analizi i razdvajanju ovih javnosti. Prvi je taj da je teško razgovarati o tome šta je strategija pokreta bez razumevanja njihovog pozivanja na javnost. Drugi je razlog to da zanemarivanje ovog pitanja vodi pogrešnoj pretpostavci da su isti modeli moći i uticaja primenjivi na sve članove javnosti. I konačno, treći je razlog to što istraživači često zanemaruju činjenicu da se drugačiji segmenti javnosti razlikuju u načinu na koji su izloženi porukama pokreta, odnosno porukama o pokretu (Earl 2019).

Opšti utisak je da pokreti koji su predmet ove analize nemaju sasvim jasno izgrađene strategije kada je komunikacija u pitanju, i ta ocena podjednako važi za pokrete u Srbiji i u Makedoniji. Odsustvo strategije se posredno potvrđuje i činjenicom da su sagovornici uglavnom ostajali zatečeni pitanjem *šta je to što bi promenili u svom načinu komuniciranja ukoliko bi imali željene uslove*. Ipak, kada je praksa u pitanju nema sumnje da postoji svest o potrebi za prilagođavanjem komunikacije ciljnim grupama. Tu nam se čini važnim izdvojiti primer pokreta *Odbranimo reke Stare planine* koji se donekle približava zamišljenom Erlovom modelu, iako se do ovakvog ishoda došlo iskustvom i poukama, a ne strateškim razmišljanjem. Inicijalna

grupa je terenskim radom aktivirala meštane Stare planine kao i šire jezgro pokreta za dalju borbu. Kroz otvorenu Facebook grupu koja je omogućila dvosmernu komunikaciju, privučeno je više od 60 000, mahom do tada neinformisanih građana. Korišćenje ovog dvosmernog modela omogućilo je informisanje šire populacije o problemu malih hidrolektrana, ali i razmenu argumenata. Ovaj model bio je podjednako značajan i za dalju mobilizaciju i kreiranje aktivnosti, koje više nisu bile nužno inicirane od strane vrha pokreta. Na posletku, pridobijanjem stručne javnosti, pomenuti pokret je bio u mogućnosti da izvrši kvalitetniji pritisak na eksterne institucije i medije. Analizom sadržaja poruka od rada na terenu, preko društvenih mreža, do komunikacije sa institucijama uviđamo evoluciju komunikacije koja je doprinela uspešnoj i sveobuhvatnijoj mobilizaciji najšireg sloja građanstva.

Društvene mreže su svakako bile jedan od ključnih instrumenata mobilizacije. Sagovornici gotovo po pravilu ističu značaj društvenih mreža, ali ih nužno ne glorifikuju. Iako se svi pokreti oslanjaju na moć društvenih mreža, oni ih ujedno vide i kao pretnju, odnosno kao instrument pasiviziranja potencijalnih članova, budući da se ovakav vid internet angažmana često koristi za instant oslobađanje frustracija što se u krajnjem suprotstavlja onome što sagovornici vide kao *pravi angažman*. Ovakvi sentimentali su izraženiji kod sagovornika iz pokreta u Srbiji, nego kod sagovornika koji dolaze iz makedonskih pokreta.

Kada govorimo o društvenim mrežama, moramo istaći još jedan nalaz do kojeg smo došli među ispitanicima u Srbiji, a za koji nam se čini da nije posebno istaknut u literaturi koja obrađuje ovu temu. Reč je o otvorenim *Facebook* grupama. Dok je komunikacija brendova, političkih partija, pa i samih pokreta obično usmerena na kreiranje jednosmernih stranica (*page*), dotle *grupe* omogućavaju aktivniju ulogu svih pratilaca/članova grupe. Grupe unutar ove mreže suštinski predstavljaju supstitut za nekadašnje forume i omogućavaju konverzacije koji započinju i sami članovi grupa nezavisno od njihovog statusa u pokretu, odnosno grupi. U slučaju pokreta *Odbranimo reke Stare planine* grupa je i kreirana s namerom da okupi sve zainteresovane za ovu problematiku. Kod pokreta *Tvrđava* i *Samo Jako*, lokalne grupe koje su okupljale i više desetina hiljada članova, predstavljale su kanal za izražavanje političkih stavova, što je omogućilo da se prepoznaju istomišljenici koji će kasnije i formirati buduća jezgra ovih pokreta. Kroz dalja istraživanja bi svakako bilo korisno ispitati mobilizatorski potencijal, ali i nedostatke ovakvog vida komuniciranja.

U pogledu tradicionalnih medija, pre svega televizije, nailazimo na razlike u mogućnostima pristupa. Dok sagovornici u Makedoniji ističu da su imali pristupe terminima na televiziji, i mogućnost učestvovanja u debatama, dotle je percepcija sagovornika iz Srbije da se nalaze u „medijskom mraku“, bez razlike da li se radi o lokalnim televizijama ili televizijama sa nacionalnom frekvencijom. Uzroci

ovakvog stanja se mogu delimično objasniti opštom ocenom slobode medija u Srbiji i Makedoniji, ali ih možemo potražiti i u socijalnom kapitalu članova pokreta. Dok su društveni pokreti u Makedoniji snažnije povezani sa političkim partijama, što im je pomoglo da dođu do medijskog prostora, dotle se sagovornici u Srbiji oslanjaju na vrlo skromna lična poznavanja:

Postoje mediji s kojima imamo dobar odnos, to su pre svega manji mediji, dakle ne previše uticajni mediji. Što se tiče većih medija sa nekim od njih imamo dobar odnos, ali ne zato što su nas oni prepoznali kao neku političku struju koju bi oni da prate na neki način, da izveštavaju o njoj, nego zato što mi imamo nekog ličnog poznanika sa neke televizije ili nekoga poznajemo lično, pa onda smo sa njima u ličnom kontaktu i onda oni nama izađu u susret.

Kada govorimo o *jeziku* koji društveni pokreti koriste u komunikaciji vidimo da izostaju posebne strategije njegove upotrebe. Sagovornici eventualno potvrđuju da žele da koriste jezik koji neće biti stran široj publici. Specifičan izuzetak predstavljaju pokret *Samo Jako* ili *Protestiram* zbog satiričnog pristupa ili korišćenja tzv. mimova u internet komunikaciji. Tek u jednom slučaju, u pokretu iz Srbije, nailazimo na jasno izraženu svest o potrebi za prilagođavanjem tona ciljanoj grupi:

...insistiramo na raznovrsnosti u nastupu, dakle to nikako ne može biti samo jedan čovek, jer na taj način ujedno smatramo da se različitim ciljnim grupama odašilju poruke. Ukoliko je potrebno nekakvo kompleksnije socijalno analitičko izlaganje izvesti ekipa će poslati mene na zadatak, ukoliko je potrebno zaista uraditi određenu medijsku prezentaciju i javni nastup jasno medijski formatiran, to će učiniti *** s obzirom na to da je medijski obrazovana osoba, on je trener u medijima inače, tako da je to varijanta. Ukoliko se radi o snažnoj poruci koja ima za cilj jednako i da progrese e to će učiniti ***, ukoliko se radi o jednoj nežnoj varijanti, majčinskom obraćanju to će učiniti *** – majka...

Postoji još jedna karakteristika pokreta u Srbiji: isticanje značaja terenskog rada. Gotovo jedina konstanta koju su svi sagovornici pomenuli, a tiče se odgovora na pitanje šta bi promenili u načinu na koji komuniciraju sa širom javnošću, jeste isticana važnost personalizacije i direktnog komuniciranja. Više pokreta je isticalo i značaj obilaska udaljenih krajeva, odnosno rad na nivou mesnih zajednica izvan grada. Zato i ne čudi što u odsustvu pristupa tradicionalnim medijima, poput radija i televizije, ali i nedovoljne digitalne pismenosti jednog dela stanovništva, pokreti visoko vrednuju korišćenje postera, pamfleta i biltena. Upravo u kontekstu prilaženja populaciji koja nije

elektronski pismena, zanimljiv je i primer *Zrenjaninskog socijalnog foruma*, koji je organizovao sopstvenu video produkciju koja je uspela da realizuje 13 dokumentarnih filmova, koji se pored festivala prikazuju i na tribinama koje organizuju aktivisti pokreta.

FINANSIRANJE POKRETA I STAVOVI O AUTONOMIJI DELOVANJA

Generalno uzevši, pokreti koji su učestvovali u ovom istraživanju dodatne finansije ne vide kao presudne za svoje delovanje. Ipak, načini i modeli finansiranja jesu važna pitanja za pokrete, ali pre svega u kontekstu njihovog identiteta. Stavovi i odgovori ispitivanih predstavnika pokreta odaju utisak da je pitanje finansiranja suštinski podređeno misiji i vrednostima samih pokreta. Pokreti koji su bili predmet ovog istraživanja finansiraju se donacijama, članarinom, projektno i institucionalno.

Donacije predstavljaju ključni izvor prihoda za najveći broj ispitivanih pokreta, premda treba napraviti razliku, odnosno konstatovati da postoje pokreti koji se finansiraju isključivo od donacija samih članova, ali i oni koji uključuju donacije simpatizera. *Studentski pokret Novi Sad, Studentski plenum, Protestiram i Združena akcija* se u najvećoj meri oslanjaju na donacije samih članova, što im prema njihovom mišljenju, omogućava da očuvaju autonomiju delovanja, naročito ako se ima u vidu da se njihove aktivnosti i ne temelje toliko na finansijskim koliko na ljudskim kapacitetima.

Solidarnost, Udruženi pokret slobodnih stanara i Efektiva poznaju institute članarine i prikupljaju ih. Međutim, dojeti ovog modela finansiranja su upitni. Članarine svakako čuvaju autonomiju pokreta i obezbeđuju stalan priliv sredstava, koji je moguće usmeriti na svakodnevne aktivnosti. Ipak, opšta socijalna situacija u društvu ne ostavlja prostora za optimizam u pogledu razvoja ovog modela finansiranja. Neke od problema uvođenja instituta članarine slikovito opisuje jedan od sagovornika na sledeći način:

Mi možemo da pričamo sada kako bi bilo lepo da ja imam hiljadu članova i da svako da neke pare itd, mislim da je to nemoguća misija. [...] gde ćete vi sada u Srbiji kada ja imam 90% nezaposlenih članova, šta ja mogu da očekujem da meni neki simpatizer [ime pokreta] da, 100 dinara, mislim od toga ne možeš platiti kancelariju. [...] Pa idealno bi bilo kada bi vi mogli da napravite pokret, recimo mi kada bi sad mogli da napravimo pokret od ljudi koji misle kao mi za demokratski socijalizam i koji bi davali neku mesečnu članarinu ili kako da kažem davali bi neku donaciju i onda bi mi mogli, onda bi mi to sproveli. Međutim, tražiti pare danas u Srbiji od nekoga za članstvo u nečemu je vrlo nepopularno sem ako vam ono ne vraća kroz neki politički uticaj, a to nije naša želja.

Najveći deo pokreta obuhvaćenih ovim uzorkom nije naveo težnju, a ni želju za projektnim finansiranjem iz državnog budžeta ili evropskih fondova. Predstavници pokreta su na takve mogućnosti mahom gledali sa animozitetom, tvrdeći da bi na taj način nezavisnost njihovog delovanja bila dovedena u pitanje, ali i jasno ukazujući na potencijalnu korupciju kada je raspodela državnih sredstava u pitanju. Iako neki od pokreta imaju iskustvo sa projektnim finansiranjem, pre svega inostranih fondacija, stiče se utisak da sagovornici nisu u potpunosti oduševljeni idejom projektnog finansiranja, čak ni onda kada ga koriste. Indikativno je da su upravo korisnici ovog vida finansiranja bili najviše svesni opasnosti koje ono nosi po autonomiju pokreta. Čak i kada ne postoje indicije da bi donatori mogli ili želeli da utiču na aktivnosti pokreta, pripadnici pokreta svoju bojazan argumentuju dvojako. Sa jedne strane svesni su činjenice da se prilagođavanjem uslovima konkursa podređuju željama i vizijama donatora, zanemarujući sopstvene inicijalne ideje. S druge strane, iskazuju bojazan da povezivanje donatorskog finansiranja s aktivnostima pokreta izaziva nepoverenje i negativnu percepciju među širim članstvom i simpatizerima.

Iako o pravom institucionalnom finansiranju ne možemo govoriti, *Efektiva* jedan deo svojih prihoda ostvaruje i kroz državni budžet, kao udruženje za zaštitu prava potrošača, dok *Lokalni front* i *Samo Jako* ostvaruju određene novčane nadoknade kroz svoju uključenost i rad u lokalnim

parlamentima. S ovim vidom finansiranja u vezi, zanimljiv je i predlog dvoje sagovornika o naplati koja bi se prikupljala iz kolektivnih tužbi. Ovakve predloge možemo posmatrati i kao finansiranje zasnovano na performansama, iako se radi tek o idejama, bez konkretne razrade ili pokušaja primene. Dok sa jedne strane ohrabruje postojanje ideje o institucionalnim modelima koji bi sačuvali izvornu autonomiju pokreta, ali i umanjili mogućnosti korupcije, sa druge strane obeshrabruje činjenica da su ova pitanja toliko prioritetno nisko na agendi pokreta, da se čini slabo izvesnim da bismo u skorije vreme mogli da vidimo konkretno zagovaranje ili pritisak odozdo ka državi i njenim institucijama.

Iako korporacije sve više finansiraju aktivnosti određenih društvenih pokreta, bilo je relativno malo istraživanja koja ispituju specifičnosti korporativnog finansiranja društvenih pokreta. Skorašnja istraživanja pak pokazuju da su korporacije počele da finansiraju pokrete i koriste snagu aktivističkog identiteta kako bi promovisale sopstvene interese u javnoj sferi (Corrigall-Brown 2016). No, odsustvo korporativnih izvora finansiranja u Srbiji i Makedoniji ne treba da iznenađuje i vidimo dva razloga za to. Prvi je postojanje koruptivne političke sfere u kojoj je, u cilju povećanja profita, isplativije „investirati“ u direktnu političku trgovinu, nego u neki drugi indirektni oblik „brandinga“. Drugi je suštinska suprotstavljenost kapitala i prirode društvenih pokreta o kojima je ovde reč. S obzirom da uzorak u najvećoj meri obuhvata pokrete orijentisane ka zaštiti

životne sredine, ka promociji prava radnika i prekarne radne snage, ka mobilizaciji studentske populacije, ka većem uključenju građana u procese donošenja političkih odluka itd., predstavnici kapitala njima najčešće ne predstavljaju ni prirodne, ni potencijalne saveznike. U dalekoj perspektivi ostaje otvoreno pitanje saradnje privrednika i lokalnih pokreta usmerenih ka osvanjanju vlasti na lokalnom nivou; ovo naročito važi za Srbiju, gde u više gradova nailazimo na ovaj tip pokreta, ali gde nema indicija da su na nacionalnom nivou bilo kompanije, bilo pojedinačni biznismeni spremni da vrše ikakav drugi uticaj sem na vladajuće strukture. Da pitanje saradnje kapitala i pokreta ostaje otvoreno i za pokrete u Makedoniji, zaključujemo iz sledećeg navoda jednog od intervjuisanih aktivista:

Nisam upoznao bogate ljude u Makedoniji koji su spremni da investiraju u političke stranke. Ti ljudi su, na primer, Živko Mukaetov, Vanco Cifliganec. Pogledajte samo listu 100 najbogatijih ljudi u Makedoniji. Taj drugi tip, Micho Jordanov. To je isti problem za sve njih, oni imaju novac, imaju sve, ali ih niko ne sluša, niko ne brine za njihove političke vizije i niko nije stavio megafon ispred njih. Jedino kada plaćaju za intervju, to je jedini način na koji dobiju pokrivenost.

Preduzetnički momenat među samim pokretima nije vidljiv, pa tako jedino pokret *Ne da(vi)mo Beograd* deo svojih

prihoda ostvaruje prodajom majica sa svojim logoom. S tim u vezi, možemo konstatovati i da je ovo prostor u kojem država može odigrati aktivniju ulogu. Naime, poreska politika je u ovom trenutku takva da komplikuje bilo kakav pokušaj kreiranja viška vrednosti i privređivanja, pa po rečima jednog od sagovornika, dovodi njihovo delovanje u „poluilegalan“ status. Primera radi, postojećim Zakonom o udruženjima u Srbiji (u skladu sa kojim je registrovan i najveći broj pokreta koje smo obuhvatili) udruženjima, kao nedobitnim organizacijama jeste omogućeno da ostvaruju prihode prodajom proizvoda i usuga, ali pod specifičnim uslovima. Odredbe ovog zakona propisuju da privredna delatnost koju udruženje obavlja mora biti srodna sa njegovim statutarnim ciljevima. U praksi pak, ostaje teško razdvojiti srodne od nesrodnih privrednih delatnosti (uzmimo primer ekološkog pokreta koji želi da prodaje memorabilije, izdaje reklamni prostor na svom sajtu ili otvori ugostiteljski objekat za svoje članove). Ovim se otvara i pitanje da li je za društvene pokrete najadekvatnije da se registruju kao udruženja građana ili bi trebalo izvršiti pritisak na državu da se kreira dodatni zakonski okvir koji bi uvažio novi oblik pravnih lica.

UMREŽAVANJE I SARADNJA MEĐU DRUŠTVENIM POKRETIMA

Savezi i koalicije između društvenih pokreta javljaju se kada se različite grupe aktivista dogovore da sarađuju i delaju zajedno kako bi postigle zajednički cilj. Verovatnoća za stvaranje koalicija raste ukoliko grupe imaju bliske ideologije, slične identitete i zajedničke ciljeve i interese. Ali ti uslovi, iako nužni svakako nisu i dovoljni da bi do saradnje došlo. Tako nekolaborativne orijentacije članova mogu nadjačati zajedničke ciljeve i interese (della Porta and Di-ani 2015). Isto kao što prethodno postojeće veze među pojedincima povećavaju šanse za kolektivnu mobilizaciju, tako i postojeći odnosi između grupa mogu odrediti ko će postati koalicioni partner (Van Dyke 2003). Van Dajk podvlači značaj resursa, ukazujući da mogućnost za saradnju opada u periodima oskudice. No, sama dostupnost resursa može imati veći efekat na stvaranje koalicija unutar pokreta, nego na koalicije među različitim pokretima, obzirom da su organizacije sa sličnim ciljevima uključene u direktnu borbu za resurse (Van Dyke 2003). Dodatni faktor koji može uticati na uspostavljanje saradnje među pokretima jeste suočavanje sa značajnijim spoljnim pretnjama po njihove interese, najčešće od strane vladajućih elita (Tilly 1978). Međutim, pored pitanja motiva i uslova koji omogućavaju (ili sprečavaju) stvaranje koalicija, važno je, i

posebno složeno, i pitanje posledica i efekata jednom uspostavljene saradnje. Dela Porta i Diani (2015) identifikuju četiri polja unutar kojih koalicije društvenih pokreta predstavljaju izazov po njih same, a to su: organizacija, mobilizacija, politički ishodi i opstanak koalicija.

Preovlađujući je utisak je da su spremnost i verovatnoća za saradnju među društvenim pokretima obuhvaćenim ovim istraživanjem, u čvrstoj vezi sa ideološkom pozicijom i zajedničkim ciljevima. Ipak, individualna percepcija (među ispitanicima) o postignutoj saradnji može značajno varirati. U uzorku iz Srbije ispitanici iz jedne grupe pokreta su često navodili da postoji saradnja i umreženost s konkretnim pokretima. Međutim, na direktna pitanja o konkretnim manifestacijama te saradnje, ispitanici su uglavnom navodili postojanje privatnih veza i kontakata, deklarativne izjave o podršci i zajedničkim ciljevima i sl.:

Pa to su razgovori sa ljudima, nemaš tu neke, konkretne saradnje koje smo imali se svedu na takve skupove na kojima prosto dođe ono gomila i onda sa svima njima, nemaš sad ti tu nešto.

...to su uglavnom neke komunikacije na nivou razmenjivanja iskustava, traženja određenih informacija, pomoći i tako to.

Svest o značaju saradnje i umrežavanja pokreta je naj snažnija kod pokreta koji čine koaliciju *Građanski front*, koja okuplja društvene pokrete *Ne davimo Beograd*, *Udruženi pokret slobodnih stanara* iz Niša i *Lokalni front* iz Kraljeva. Iako postoji zajednička platforma i jasna opredeljenost ka saradnji, u trenutku sprovođenja ovog istraživanja bilo je jasno i da su mnoga pitanja o konkretizaciji te saradnje još uvek načelna i otvorena:

Mislim da moramo da razmišljamo kao šta će da se dešava sa Građanskim frontom zato što mi deluje da s obzirom na ovo ukрупnjavanje opozicije postoji i očekivanje od nas da ukoliko se dese parlamentarni izbori da idemo na njih, a mi nemamo oko toga usaglašen odgovor.

Izazovi se ne odnose isključivo na pitanje učestvovanja/neučestvovanja na izborima, već i na odnos prema postojećim političkim akterima. Iako svi ispitanici imaju isti, kritički odnos prema partijama na vlasti, njihovi se stavovi prema pitanju saradnje sa opozicionim strankama prilično razlikuju. *Tvrđava* (iz Smedereva), na primer, ima konatke sa opozicijom i ne odriče se nužno saradnje sa njom, dok *Samo jako* (iz Mladenovca), kao pokret koji je izgradio svoju vidljivost i uticaj satiričnim pristupom i ismevanjem svih aktuelnih partija u zemlji, ima svakako suženiji prostor za takav tip saradnje. *Inicijativi za Požegu* je saradnja sa političkim partijama na lokalnom nivou prihvatljiva, pa

čak i poželjna. Pokreti kao što su *Zrenjaninski socijalni forum* i *Udruženi pokret slobodnih stanara*, iako svoje delovanje jasno vide kao političko, te u tom smislu smatraju da već participiraju u političkoj areni, odbijaju mogućnost učešća na izborima i saradnje sa strankama:

Ja lično mislim da u ovom nepravednom sistemu, nepoštenom, koruptivnom sistemu političkom kakav je u Srbiji ne bi bio dobar potez da ZSF postane politički aktivan u smislu da izlazi na izbore i da učestvuje u parlamentarnoj borbi lokalnoj i bilo kakvoj drugoj.

Mi učestvujemo na ovaj način mimo političkih partija, to sam vam takođe rekao, bilo je pokušaja u prvih godinu, godinu i po dana sa strane raznih političkih partija da mi nekako radimo zajedno, popili smo kafu i objasnili smo da mi nećemo sa političkim partijama, odbijamo apsolutno svaku saradnju sa političkim partijama.

Iako smo uspeli da mapiramo značajnu ideološku bliskost jedne grupe pokreta, kao i njihovo deljenje mnogih ciljeva i interesa, čini nam se da perspektiva dalje saradnje i mobilizacije u mnogome zavisi od konkretizacije metoda borbe i definisanja načina na koji bi se moglo učestvovati u političkoj areni. Zanimljivo je i pitanje saradnje s organizacijama civilnog društva, gde su uočljive velike razlike

između pokreta u Srbiji i u Makedoniji. Dok u Srbiji ova-
kva vrsta saradnje gotovo u potpunosti izostaje, u Ma-
kedoniji je imala važnu ulogu u ojačavanju pokreta. Neki
pokreti, poput *Ekogerile* (Tetovo) su i registrovani kao ne-
vladina organizacija, a same organizacije civilnog društva
bile su duboko involvirane u delovanju *Šarene revolucije*
i pokreta *Protestiram*. Sa izuzetkom pokreta inicijative *Ne
da(vi)mo Beograd* i njihove saradnje sa *Ministarstvom pro-
stora* (sama inicijativa je oformljena iz ove organizacije), u
Srbiji nema relevantnije saradnje između pokreta i orga-
nizacija civilnog društva. Nasuprot tome, ispitanici iz Ma-
kedonije su često navodili takvu saradnju, kao i prednosti
koje ona sa sobom nosi:

Najveća prednost ljudi koji dolaze iz nevladinih
organizacija je da su to pojedinci koji su već imali
znanje iz oblasti organizacije i logistike.

U vezi s pitanjima organizacije i logistike, pojava krovnih
pokreta poput *Združene akcije* i *Protestiram* zavređuje pa-
žnju. U njima se najveća vrednost daje konkretnim delo-
vanjima na terenu, koja osim efikasnosti, mogu doprineti
i prevazilaženju unutrašnjih podela. *Protestiram* je tako
uspevala da okupi i levi i liberalni pol, i da poveže članove
koji se međusobno ne poznaju, ali su zainteresovani za sa-
radnju i zajedničko donošenje odluka. No, njihov primer
nam pokazuje da uspešno razvijena koalicija više pokreta
ne umanjuje izazov zajedničkog nastupa prema drugim

političkim subjektima. Tako je za *Protestiram* najveći izazov predstavljala dilema da li ući u formiranje koalicije sa opozicijom ili ostati nezavisan i nastaviti sa okupacijom ulica. I upravo je to bio izazov koji nisu uspjeli da prevaziđu, pa je nakon podjela unutar šireg pokreta Šarene revolucije i sam pokret *Protestiram* ubrzano gubio na značaju.

„OD IDEJE DO REALIZACIJE“: POLITIČKA PARTICIPACIJA U RALJAMA AKTIVIZMA

„Govoriti o ‘laissez-faire’ grupi otprilike je jednako realistično kao govoriti o ‘laissez-faire’ društvu; ta ideja postaje obmana u službi uspostavljanja hegemonije nad drugima.“

(Džo Frimen, *Tiranija nestruktuiranosti*)

Pišući o sopstvenim iskustvima u ženskom pokretu, Džo Frimen (Freeman 1972) je pisala i o „korozivnim efektima“ feminističke posvećenosti participaciji i odbijanju hijerarhije. Njen tekst „Tiranija nestruktuiranosti“, na koji su se pozivali i neki od naših informanata, iako originalno objavljen 1972. nastavlja da izaziva interesovanje istraživača koji mu se iznova vraćaju (Clemens 1993, 1997; Ganz 2000; Voss and Sherman 2000; Stevens 2001; Schneiberg 2002), istražujući varijetete i posledice različitih organizacionih oblika na trajektorije društvenih pokreta (Buechler 2000: 204–9). Težnje za „nestruktuiranim“ grupama, tvrdi Džo Frimen, beskorisne su i jednako varljive kao i priče o „objektivnim“ vestima, „bezvrednosnim“ društvenim naukama ili „slobodnom“ tržištu. Pa ipak *struktura*, a naročito

hijerarhija, u narativima informanata levo pozicioniranih društvenih pokreta negativno su konotirani pojmovi. Kod većine intervjuisanih aktivista/aktivistkinja progresivnih društvenih pokreta pri odgovoru na pitanje o poziciji unutar pokreta primećena je tendencija ka isticanju njegove *horizontalne strukture i fluidnosti organizacije*:

S obzirom na to da je naš pokret poprilično uspostavljen kroz horizontalno strukturiranje ... ne postoje nikakvi položaji funkcije i tome slično...

Pišući o društvenim pokretima Sidni Tarou (Tarrow 2011) tvrdi da se njihove trajektorije vremenom razilaze ili putem institucionalizacije, ili putem radikalizacije. Prva od tih pitanja, u literaturi poznata i kao „gvozdeni zakon oligarhije“ (Michels 1968) prisutna je među značajnim brojem pokreta obuhvaćenih ovim uzorkom, dok se o radikalizaciji društvenih pokreta na Zapadnom Balkanu u ovom trenutku ne može govoriti. Međutim, u savremenom kontekstu koji podrazumeva nove oblike lokalnih, transnacionalnih, *single-issue* i sajber (*cyber*) društvenih pokreta, sa teško uhvatljivim – formalnim ili neformalnim – članstvom, ovaj „zakon“ potrebno je ponovo promisliti i uzeti sa znom opreza.

Iz intervjua sa članovima onih pokreta koji su ostvarili značajne rezultate u formalnoj političkoj areni, odnosno zauzeli mesta u lokalnim skupštinama ili, u slučaju Makedonije, republičkom parlamentu, implicitno možemo zaključiti da

postoji unutrašnja podela na tri kruga članova. To su: odbornici, odnosno poslanici; zatim aktivni članovi pokreta koji učestvuju u svim aktivnostima pokreta i donošenju odluka; i konačno, aktivisti ili simpatizeri među kojima vlada najniži stepen identifikacije i posvećenosti pokretu, i koji nisu obuhvaćeni ovim istraživanjem. Međutim, ni u jednom intervjuu ne postoji eksplicitna refleksija o ovoj vrsti unutrašnje raslojenosti koja bi mogla reprodukovati neželjene hijerarhijske odnose.

U naredna tri odeljka stavovi ispitanika o horizontalnoj strukturi i fluidnoj organizaciji njihovih pokreta biće interpretirani u odnosu na prakse i strategije prijema novih članova/članica; podelu zaduženja unutar pokreta; te modele odlučivanja. Nakon toga će, takođe kroz tri odeljka, segment upitnika koji se odnosi na pojmove i vrednosti, ili preciznije *inkluzivnost*, *jednakost* i *liderstvo* biti interpretiran u odnosu na strukturu pokreta i prakse predložene kroz prethodna tri odeljka. Ova tri pojma – *inkluzivnost*, *jednakost* i *liderstvo* – odabrana su budući da njihovo razumevanje stoji u direktnoj vezi sa unutrašnjim ustrojstvom pokreta i konkretnim modelima organizovanja, naročito stoga što je, kako je već objašnjeno na početku studije, uzorak za analizu redukovana na progresivno orijentisane društvene pokrete koji pridaju naročitu važnost horizontalnom uređenju, jednakoj participaciji svojih članova i promovisanju vrednosti jednakosti i inkluzije.

Unutrašnja organizacija pokreta

Prijem novih članova

Prema nekim autorima, organizacija predstavlja resurs ili alat aktivista društvenih pokreta (Clemens & Minkof 2004: 155). Preciznije, što je pokret organizovaniji, veći su mu izgledi za omasovljenje i uspeh. S obzirom na činjenicu da su svi pokreti obuhvaćeni ovim uzorkom relativno novi, jedan od osnovnih ciljeva njihovog angažmana jeste i omasovljenje pokreta. Međutim, u većini analiziranih pokreta procedure prijema novih članova/članica su nejasne. Ovo može stajati u vezi s nepostojanjem jasne i transparentne strukture. Za ovo pitanje takođe je značajno napomenuti da su informanti kao neke od svojih najvećih neuspeha navodili to što se pokret „nije dovoljno proširio“.

Ukoliko bismo uprostiti i uopštiti ove nejasne procedure prijema, mogli bismo reći da se one u najvećem broju istraživanih pokreta sastoje iz tri faze. Najpre se sa zainteresovanim pojedincima, koji su samoinicijativno kontaktirali pokret u želji da doprinesu njegovom delovanju, obavljaju manje ili više formalni razgovori – bilo putem društvenih mreža, bilo uživo. Centralna faza u procesu prijema odnosi se na „testiranje“ zainteresovanih kandidata – njihove odlučnosti, posvećenosti i sl. – prilikom organizacije i implementacije aktivnosti pokreta. Konačno, nakon što su se „dokazali na delu“, kandidati bivaju uključeni u interne kanale komunikacije (mejling liste, viber grupe, fejsbuk grupe i slično), te bivaju pozvani da prisustvuju na

redovnim sastancima pokreta i da uzmu aktivnog učešća u procesima donošenja odluka vezanih za pokret.

A proces je vrlo jednostavan, dođeš na sastanak, znači posle tribine nas ljudi kontaktiraju, bilo je, evo sad smo imali mladog sociologa koji je otišao u Zagreb, nije više s nama, koji, ja mu kažem dođi u četvrtak u 6 on dođe, mi pričamo, posle par, daš mu neke zadatke ako uradi okej, e imamo poziv za to i to hoćeš da ideš na sastanak, ajde idi.

Bitno je istaći da kada je reč o pokretima koji deluju u manjim sredinama, u kojima se stanovnici poznaju ili su upućeni jedni na druge, pri prijemu novih članova se u obzir uzimaju preporuke prijatelja, mreže poznanstava ali i društvene mreže. Značaj i uloga ovakvih „mreža poverenja“ za političko organizovanje detaljno su obrađeni u studiji „Trust and Rule“ (Tilly 2005).

Za sada ne, ali u suštini dobro, mi odmah i u startu vidimo pošto većina se priključi preko fejsa, malo i pročačkamo po fejsu da vidimo ko je šta je odakle je, šta je inače radio, pa vidimo sad da li je to neki dobronamerni član SNS-a da vidi kako nam je zdravlje ili neko stvarno hoće da pomogne, ali to lako se i vidi i preko fejsa, a i mali je grad, znamo se praktično odasvud.

Nasuprot ovom prvom modelu zasnovanom na „mrežama poverenja“, neki od pokreta su gotovo od samog starta razvili formalnije i jasnije procedure za prijem novih članova. Te procedure podrazumevaju popunjavanje formulara odnosno pristupnog lista, saglasnost aktivnih članova o prijemu novih, a u nekim slučajevima i mesečnu članarinu:

Postoje, postoje procedure, procedura je otprilike takva da se potpisuje pristupnica pokretu koja traži neke elementarne osnovne generalije i upravni odbor formalnom dvotrećinskom odlukom donosi odluku o članstvu; to je jedna vrsta zaštitnog mehanizma koji se uopšte ne koristi, nije to sad neka inkvizitorska, nije to neki inkvizitorski mehanizam.

Neki sagovornici su često ponavljali da je omasovljenje i jačanje kapaciteta pokreta vodeći prioritet, te da su „svi dobrodošli“. Međutim, iz nekih drugih odgovora, ili kada bi se zatražila preciznost u opisu prijema novih članova, moglo se zaključiti da izvesni kriterijumi, iako ne sasvim jasni, ipak postoje:

Pokret se protivi fašizmu, antisemitizmu, rasizmu, ksenofobiji, antifeminizmu, mizoginiji i tako nekim stvarima, dakle čovek ne sme da bude nešto od toga...

Osnovni kriterijum je da, nije dakle kriterijum, mogao je neko da bude član i druge političke stranke i bilo šta ... osnovni kriterijum je da taj čovek nije kompromitovan, što ne znači samo da ima neku vrstu krivično pravnog dosijea ili tome slično, dakle već da recimo ako je bio nekim slučajem na čelu neke ustanove, preduzeća bilo čega da se ne vezuju za njega poslovi i aktivnosti koje nisu u skladu sa našim vrednostima.

Nema nikakvih procedura, audicije ne postoje, to se odmah vidi, neko ko hoće nešto da uradi on to uradi i kaže uradio sam i završio sam, a neko kaže uradiću ili uradi ili ne uradi, prosto to tako funkcioniše.

Međutim, pojedini aktivisti i aktivistkinje skrenuli su pažnju na manjkavosti pristupa koji se u velikoj meri oslanja na zainteresovanost i asertivnost pojedinaca, umesto na jasne strategije za omasovljenje i mobilizaciju javnosti.

U stvari da, postoji neka trijaža, neki ljudi se jave pa onda neko se vidi sa njima inicijalno, ali zbog nedostatka toga šta su nekakav set ili format kako ljudi mogu nešto da rade se dosta ljudi osećalo neiskorišćenim.

Značilo mi je da imam direktno koga da pitam ko je duže tu, jer kao ja nisam znala s kim se sve saradivalo unazad, da li je neko imao kontakt sa ovom ili onom osobom. Znaš kao, te sve stvari su ono, mislim, da, baš to nepostojanje strukture stvara tu konfuziju.

O principima „prirodne selekcije“ koja omogućava da samo najuporniji i najprodorniji aktivisti ostanu prihvaćeni gotovo da ne postoji refleksija, osim u slučaju dve informantkinje iz istog pokreta. Ukoliko je za realizaciju ciljeva pokreta i plasiranja vrednosti u širu javnost potrebno omasovljenje, kao što informanti tvrde da jeste, kako ne bi došlo do „sagorevanja jezgra“ (Tarrow 2011), ovakav princip čini se kontraproduktivnim. Bez postojanja svesti i refleksije o ovom problemu, jasno je da ne može postojati ni jasna strategija za njegovo prevazilaženje.

Podela rada

Friman navodi da društveni pokreti koji neguju horizontalnost i fleksibilnu strukturu već u ranim fazama svog delovanja bivaju suočeni sa političkom impotencijom nestrukturiranosti. Neefikasnost rezultuje refleksijom iz koje se rađa zahtev za „podelom rada“ unutar pokreta. Ukoliko s jedne strane imamo ekstreman pol u vidu slepog oponašanja tradicionalnih modela organizacije, s druge strane stoji ekstrem ideala nestrukturiranosti (Freeman 1972). Većina pokreta obuhvaćenih ovim uzorkom pozicionirana

je između ta dva pola. U pokretima koji poseduju jasniju i transparentniju strukturu, nezavisno od toga da li je formalna ili ne, jasnija je i podela rada. Kada se ispitanici i ispitanice zamole da preciznije opišu svoja stalna zaduženja, kao i načine na koji su zaduženja unutar pokreta podeljena, odgovori postaju mnogo konkretniji. Na osnovu ovih odgovora može se utvrditi da je većina pokreta obuhvaćenih uzorkom organizovana po principu takozvanih radnih grupa. Grupe su formirane u skladu sa delatnošću i ciljevima svakog pojedinačnog pokreta, a članovi se za angažman u konkretnim grupama opredeljuju na osnovu ličnih afiniteta i profesionalne kompetentnosti za bavljenje određenim pitanjima.

U novim društvenim pokretima individualna autonomija i mogućnost (kreativnog) samoizražavanja se naročito cene (Inglehart and Welzel 2005), te je ovakav model delegiranja radnih zadataka unutar istraživanih pokreta bio donekle i predvidiv. Takođe, među članovima pokreta je veoma česta distinkcija između „operativaca“ i „ideologa“. Pokreti koji se bave gradskim i komunalnim pitanjima i/ili pretenduju na učešće u gradskim skupštinama, tematsku i unutrašnju organizaciju neretko preuzimaju od lokalnih samouprava, dok se neki od njih služe i analognom terminologijom te se radne grupe nazivaju *odborima* ili *sekretarijatima*:

Imali (smo) u prvih nekoliko meseci otvorenu tu internet platformu gde su ljudi kroz razne, to, probleme prvenstveno komentarisali gradske politike, mi smo to podelili po nekako, hteli smo da bude slično gradskim sekretarijatima...

Ali, uprkos formalnoj nomenklaturi i telima kao što su: skupština, upravni odbor, predsednik upravnog odbora, statutarni i zakonski zastupnik, jedan od informanata je kasnije tokom intervjua dopunio svoj odgovor opisujući strukturu kao *difuznu*, budući da fluidnost, horizontalnost i demokratičnost unutrašnje organizacije predstavljaju socijalno poželjne odgovore među pripadnicima i aktivistima levo orijentisanih društvenih pokreta: „*Dakle nema, nije centralistička, prosto difuzno smo organizovani.*”

Modeli odlučivanja

Među pokretima obuhvaćenim ovim uzorkom primetna su tri modela odlučivanja koji su u velikoj meri komplementarni sa strukturama datih pokreta i njihovim unutrašnjim ustrojstvom. Gotovo svi ispitanici/ispitanice obuhvaćene ovim uzorkom istakli su da se odluke unutar pokreta donose zajednički – pre svega na redovnim sastancima.

Kada je reč o donošenju strateških odluka vezanih za pokret, na jednom polu nalaze se oni pokreti u kojima lideri – najčešće osnivači, odnosno inicijatori pokreta – poseduju najveći autoritet koji se ne dovodi u pitanje. Intervjuisani

predstavnicima ovih pokreta (npr. Efektiva, Tvrđava) koncept liderstva opisivali u pozitivno konotiranim terminima:

Ja ću uvek reći *****, pošto on snosi odgovornost, on je osnovao udruženje, on je osnivač i predsednik udruženja, on je neko ko u krajnjoj liniji šta god da je, trpi najveće posledice, bez dileme, uvek ću reći okej, guraj tako, mislim da nije ... naravno da izgura tako, pa kako bude posle toga analiziramo šta da radimo, ali uvek, ja ću uvek reći ***** „to je to, presecaj“ jer znam da nosi najveću odgovornost i daleko najveći pritisak, daleko najveći pritisak od samog početka.

Zatim, postoji grupa pokreta u kojima se odluke donose glasanjem po utvrđenim pravilima. Ta pravila variraju od pokreta do pokreta, nekada u njima učestvuju svi prisutni članovi (Studentski plenum Skopje, Studentski pokret Novi Sad), nekada glasaju samo članovi upravnog odbora (Inicijativa za Požegu, Zrenjaninski socijalni forum, Samo Jako, Ekogerila), dok u određenim pokretima koji imaju strukturu krovne organizacije (Združena akcija za krov nad glavom) organizacije-članice imaju ograničen broj glasova kako bi i pojedinci uključeni u pokret imali ravnopravno pravo glasa. Međutim, čak i među pokretima u kojima se odluke donose glasanjem, ponekad se javljaju izvesne „crvene linije u odlučivanju“. One se manifestuju tako što pri donošenju bitnih strateških odluka (stupanje

u političke saveze, podrška političkim strankama itd.) u procesu odlučivanja poslednju reč ima „jezgro“ pokreta (slučaj pokreta Protestiram). Naravno, takav princip selektivnog uključivanja članova u procese donošenja strateških odluka pre bi se mogao smatrati izuzetkom nego pravilom među istraživanim pokretima u kojima se odluke donose putem glasanja. Većina pokreta iz ove grupe dosledna je odabranom modelu donošenja odluka.

Konačno, na drugom polu nalaze se pokreti u kojima se o odlukama od strateškog značaja ne glasa, već se do njih dolazi konsenzusom. Intervjuisani predstavnici ovih pokreta (Lokalni front, Ne davimo Beograd, Udruženi pokret slobodnih stanara, Sačuvajmo reke Strare planine, Solidarnost) najčešće su koncept liderstva objašnjavali negativno konotiranim pojmovima:

Raspravljamo do u nedogled. Ne želimo da, dešavale su se i vrlo ozbiljne stvari, kao i u svakom udruženju, ali koliko god možemo mi ne želimo da to ostane nekako da visi u vazduhu, nekada i danima u kontinuitetu raspravljamo o nekim stvarima, s tim što opet i tu niko nema monopol na poslednju reč.

Značajno je istaći i da među pripadnicima pokreta koji pripadaju ovoj grupi postoji refleksija o deliberaciji kao nečemu što s jedne strane predstavlja konstitutivnu vrednost

i jedan od najvećih uspeha pokreta, ali s druge strane potencijalno uzrokuje frikcije, podele i nezadovoljstva unutar pokreta, i vodi pasivizaciji nekih članova. Nezadovoljstvo učinkovitošću deliberativnog modela odlučivanja u narativima informanata/informantkinja ogleđa se kroz upotrebu termina kao što su „peglanje“, „rasprave do u nedogled“, „nadžnjevanje“ ili poređenjem sa filmom „12 gnevni ljudi“.

Pa pegla se, dosta se pegla, a to bude dosta neprijatno, u smislu neprijatno ne zbog međuljudskih odnosa, nego neprijatno jer ne postoji, ono, razrešenje jasno, nego to tako traje i onda ili ostane na energiji onoga ko hoće da izgura do kraja pa kao okej pobeđićeš, jebiga, samo si dovoljno uporan, ali opet onda to je ono nije rewarding nemaš nikakav osećaj da je to okej, da je svima okej da se radi iako je super ideja, ono bar u tvom mišljenju tako da to je isto nedostatak strukture (...) nismo odlučili ove nedelje pa onda odlučićemo sledeće, pa sledeće pa onda tako to lebdi i onda dopri- nese ja mislim lošoj nekoj energiji.

Odluke manjeg značaja, npr. u vezi sa sadržajem postova na društvenim mrežama donose se *online*, u prepiskama na zajedničkim kanalima komunikacije. U pomenutim procesima donošenja odluka nižeg ranga ne učestvuje čitav kolektiv već „radna grupa“ nadležna za to pitanje. Čak i kada je potrebno hitno reagovati, što bi moglo da otvori prostor

nekakvoj samovolji ili delovanju „na svoju ruku“ i tada je prioritet obavestiti ostale članove kolektiva, najčešće putem elektronskih vidova komunikacije gde su svakodnevno aktivni i dostupni. Nepoštovanje ovog principa dovelo je do raskola unutar pokreta Protestiram u Makedoniji.

Razumevanje ključnih koncepata: inkluzivnost, jednakost, liderstvo

Inkluzivnost

Većina informanata/informantkinja nailazili su na poteškoće prilikom definisanja ovog pojma, odnosno odgovarajući na pitanje koliko su njihovi pokreti inkluzivni i šta za njih inkluzivnost znači. Ovo delimično možemo pripisati manjkavosti metodološkog aparata i neprilagođenosti termina iz Upitnika sagovornicima. Inkluzivnost je u njihovim odgovorima najčešće definisana kao poštovanje rodne ravnopravnosti ili zastupanje interesa marginalizovanih društvenih grupa. Takođe su se javljali odgovori koji su kritički problematizovali sledeće teme: inkluzivnost pokreta u smislu načela participativne demokratije, odnosno prijemčivosti pokreta različitim društvenim grupama; spremnost pokreta da umesto zastupanja interesa marginalizovanih grupa osnaže i podstaknu različite pojedince da pristupe pokretu i zauzimaju se za svoja građanska prava iznutra; limitirana mobilnosti unutar samih pokreta: „*Nikad nismo raspravljali na tu temu*“ ... „*Ne znam kako bih to tačno objasnio.*“

Primera radi, aktivista jednog pokreta iz Srbije, sa nezadovoljstvom je prokomentarisao da se u svom dosadašnjem angažmanu pokret nije koristio teorijskim i empirijskim analizama, te se osvrnuo na nepostojanje jasne i transparentne strukture pokreta, što kao negativnu posledicu ima hermetičnost i neinkluzivnost. Značajno je takođe istaći i činjenicu da su informanti/informantkinje iz Makedonije imali daleko manje poteškoća u definisanju ovog pojma, te da između predstavnika različitih pokreta postoji veća koherentnost u odgovorima.

Konačno, nejasne i ponekad netransparentne procedure prijema novih članova kao i oslanjanje pokreta na asertivnost i motivaciju potencijalnih aktivista/aktivistkinja postaju razumljivije ukoliko uzmemo u obzir ovakvo uopšteno shvatanje inkluzivnosti iz čijeg je razumevanja isključena politička participacija unutar pokreta.

Jednakost

Donekle slično odgovorima koji su objašnjavali razumevanje inkluzivnosti, jednakost je tokom intervjua najčešće definisana u terminima rodne ravnopravnosti:

Pitao si me kol'ko ima žena ja sam morao da saberem, razumeš, mislim znaš, mislim da je to u stvari primer jednakosti kad ni ne primećuješ.

Da su muškarac i žena jednaki, ravnopravni, da su neke druge, da je svako ravnopravan u principu pokreta, bez obzira koliko ima godina, koje je nacionalnosti, pola, nebitno čega, to je neka jednakost koja se na nivou pokreta vidi.

Osim toga, česti su i odgovori u kojima se akcenat stavlja na jednakost pred zakonom, zatim ekonomsku jednakost ili pak „jednake mogućnosti“, jednak pristup informacijama od javnog značaja i obrazovanju. Refleksije o tome na koji način se jednakost unutar pokreta vidi, odnosno ne vidi, u najvećem broju odgovora izostaju:

Pa vidi se na osnovu odlučivanja, da kažem ono zvanično ono što sam rekao **** klimne glavom i to je to.

Jednakost da svi zajedno donosimo odluke o onome što radimo, u tom smislu, jednakost u pokretu, dakle nemamo hijerarhiju nego smo svi smo jednaki, odlučujemo zajedno, borimo se zajedno.

Međutim, prepoznavanje i tematizovanje društvene nejednakosti i programsko zalaganje za „jednake mogućnosti“ i „jednak pristup informacijama“ ne odražava se u značajnoj meri na strategije mobilizacije i omasovljenja istraživanih progresivnih društvenih pokreta. Prema navodima informanata ovi pokreti se u svojim mobilizatorskim

i komunikacijskim strategijama u najvećoj meri oslanjaju na Internet, a još na više društvene mreže, zbog „kontrolisanih medija“, „neslobode“ i „monopola u medijskom prostoru“. Osim u naznakama, nema većih indicija da su istraživani pokreti razvili strategije obraćanja elektronski nepismenoj populaciji, populaciji koja nema stalan pristup Internetu, kao ni strategije uključivanja marginalizovanih grupa u političku participaciju i aktivno članstvo u pokretu.

Postoji mnogo različitih modaliteta članstva u društvenim pokretima. U tom smislu ono može varirati od potpune, svakodnevne angažovanosti i organizacije rada, do finansijske podrške aktivnostima pokreta (Lofland 1996). U literaturi (Lofland 1996: 2010) postoje tvrdnje da su oni koji odgovaraju na zahteve za regrutacijom (*recruitment appeal*) uglavnom privilegovani pojedinci među pristalicama, odnosno simpatizerima pokreta, te da su pokreti toga svesni i shodno tome svoje strategije mobilizacije, ciljne grupe i način komunikacije definišu prema pomenu tim privilegovanim grupama. Nejednak pristup Internetu i kanalima komunikacije koje on pruža diskriminatoran je u odnosu na stariju populaciju i najsiromašnije slojeve stanovništva čije interese većina pokreta u ovom uzorku, između ostalog, tvrdi da zastupa. Neki intervjuisani pripadnici pokreta prepoznaju ovo kao veliki nedostatak te ističu kako sa manje ili više uspeha rade na strategijama njegovog prevazilaženja. „Javno obrazovanje“ i „kampanje za podizanje svesti“ i „terenski rad“ neke su od najčešćih,

ali i najzahtevnijih tehnika društvenih pokreta (Edwards & McCarthy 2004: 140) kojima bi se nedostaci komunikacije ušančene u društvenim mrežama mogli prevazići, ali za njihovo kontinuirano sprovođenje nedostaju materijalni i ljudski resursi. Takođe, fenomeni poput „eho chamber“-a i „filter bubble“-a u značajnoj meri umanjuju učinkovitost medijskih i mobilizatorskih strategija pokreta, pa i – u krajnjoj liniji – kampanja. Bitno je, međutim, istaći da upotreba Interneta i rizici koje ona sa sobom nosi nisu specifični samo za pokrete na Zapadnom Balkanu, već pre za fluidnu modernost (Bauman 2009) koju naseljavamo. Društveni pokreti širom sveta u velikoj meri i na različite načine koriste ovu svetski rasporetranjenu društvenu strukturu za distribuciju informacija i koordinaciju aktivnosti (Gillham 2003). Ne samo da je upotreba interneta široko rasprostranjena, već bi se moglo reći da je među društvenim pokretima ona postala norma (Edwards & McCarthy 2004: 120).

Liderstvo

Istraživanja pokazuju da su lideri društvenih pokreta uglavnom visoko obrazovani i to najčešće u oblasti društvenih nauka, humanistike i umetnosti (e.g., Keniston 1968; McAdam 1988; Pinard and Hamilton 1989). Nesumnjivo je da lideri razvijaju svoje veštine i sposobnosti i tokom samog procesa organizovanja pokreta. I dok neki za to nemaju ranijeg iskustva, mnogi od prominentnih članova pokreta poseduju političke ili organizatorske veštine stečene „u prethodnim društvenim pokretima, organizacijama

ili institucijama“ (Morris & Stragenborg 2009). Tvrdnja ovih autora ispostavila se kao tačna i u slučaju našeg uzorka. *Tabela 1* priložena u metodološkom poglavlju svedoči o velikom broju visokoobrazovanih predstavnika pokreta, a upravo najveći broj dolazi iz društveno-humanističkih nauka među kojima prednjače politikologija, sociologija, filozofija, prava, ali i umetnički fakulteti. Moris i Stagenborg smatraju da su ove oblasti obrazovanja naročito relevante za lidere pokreta budući da konstituišu „nauku o društvenom delovanju“ koja pruža veštine prigodne za angažman u društvenim pokretima (Morris & Stagenborg 2004: 175).

„Čitav niz aktivnosti društvenih pokreta – uokvirivanje žalbi i formulisanje ideologija, debatovanje, povezivanje sa medijima, pisanje, govorništvo, osmišljavanje strategija i taktika, kreativno povezivanje informacija sakupljenih iz lokalnih, nacionalnih i internacionalnih događaja, pregovaranje sa domaćim i stranim elitama, improvizovanje i unošenje inovacija, razvijanje obrazloženja za stupanje u saveze, i kanalisanje emocija – pre svega su intelektualni zadaci. Manipulacija jezikom i drugim simbolima od središnjeg je značaja u njihovom izvršavanju. Formalno obrazovanje, a naročito univerzitetsko glavni je kanal putem koga ljudi stiču analitičke veštine, kao i veštine kritičkog mišljenja, pisanja i čitanja“ (Morris & Stagenborg 2009, 175).

Pored obrazovanja, mediji takođe igraju značajnu ulogu u regrutaciji novih članova, validaciji i podršci pristalica, komuniciranju poruka i vrednosti pokreta široj javnosti, ali i u „brendiranju“ lidera. Zvanično potvrđeni ili ne, upravo su lideri pojedinci ili skupine pojedinaca unutar svakog od pokreta koji su najangažovaniji u formulisanju ciljeva pokreta, osmišljavanju medijskih strategija, donošenja odluka, održavanju konferencija za štampu (Morris & Staggenborg 2004: 186), te su kao takvi od strane javnosti percipirani kao glasnogovornici pokreta, dok su istovremeno targetirani od strane režima i tabloida. U tom smislu, iako se postojanje lidera među velikim brojem pokreta u ovom uzorku negira, ne možemo zanemariti percepciju javnosti i medijski diskurs u kome se prominentni pojedinci i članovi „jezgara“ pokreta identifikuju kao lideri.

„Lideri su ključni za društvene pokrete: oni su ti koji inspirišu posvećenost, mobilišu resurse, stvaraju i reorganizuju prilike, osmišljaju strategije, uokviruju zahteve i utiču na ishode“ (Morris & Staggenborg 2004: 171).

Vilson (Wilson 1973) pravi razliku između harizmatičnih, ideoloških i pragmatičnih tipova lidera i sa njima povezanih tipova društvenih pokreta. Tip liderstva direktno se odražava na (de)centralizaciju odlučivanja, podelu rada i odgovornosti, te meru podložnosti organizacije raskolu. Slično Vilsonu, Ajšler (Eichler 1977) dovodi u vezu osnove

liderstva sa organizacionim karakteristikama i ishodima. Ričard Barker (Barker 2001) zastupao je viđenje da „će prava kombinacija liderstva i organizacionog tipa dozvoliti pokretu da prkosi „gvozdenom zakonu oligarhije“.

U zavisnosti od konkretnog razumevanja pojma, liderstvo je među informantima/informantkinjama budilo kako pozitivne tako i negativne asocijacije. Iz određenja koncepta i odnosa prema njemu ishodila su i tumačenje značaja liderstva kako za pokret, tako i za širu zajednicu. Takođe, interesantno je istaći da su informanti iz Makedonije u znatno većem broju imali pozitivne asocijacije na pojam liderstva od informanata iz Srbije, ali i da je među predstavnicima pokreta iz Makedonije postojao veći konsenzus oko određenja ovog pojma.

Najnegativnije stavove prema liderstvu imaju pokreti iz ranije definisane grupe koja favoziruje proces deliberacije u donošenju zajedničkih odluka. Međutim, čak i iskaze poput: „Kad čujem lider kažem ukloni ga“ ili „Mislim da lideri su ljudi koji su ubeđeni da treba da vladaju i da građane doživljavaju kao glasače, a ne kao ljude“ treba uzeti s rezervom, imajući u vidu postojanje neformalnih hijerarhijskih odnosa i autoriteta unutar ovih pokreta. Negativna određenja predstavnika/predstavnicu levo orijentisanih društvenih pokreta mogu biti interpretirana u skladu sa činjenicom da je *mainstram* (neoliberalni) diskurs kontaminiran semantički ispražnjenim sintagmama kao što su:

„mladi lideri“, „lider u regionu“, „novi lideri“ i slično. U tom kontekstu možemo pretpostaviti da aktivistima/aktivistkinjama progresivnih društvenih pokreta pojam liderstva budi asocijacije na neoliberalni diskurs ili autoritarni režim protiv koga se svojim politikama angažuju. No budući da ne postoje eksplicitni iskazi koji toj tezi idu u prilog, ona ostaje samo naša pretpostavka.

Međutim, ukoliko liderstvo nije definisano na način da podrazumeva hijerarhizaciju i autokratiju, već kao: „preuzimanje odgovornosti“; „sposobnost organizovanja“; „otvaranje prostora“; „medijacija“; „odlučnost“; „podrška“; „žrtva za opšte dobro“ i sl., tada su stavovi informanata prema tom konceptu umnogome pozitivniji.

Kao aktivistkinja koja je iskusila „tiraniju nestruktuiranosti“, Džo Frimen je upozoravala feministkinje na nemogućnost postojanja istinski nestruktuirane grupe bez lidera, tvrdeći da se u odsustvu formalne strukture, razvijaju neformalne strukture donoseći sa sobom neodgovorne lidere odabrane putem neformalnih mreža prijateljstva. To je, takođe, nešto o čemu se u našim intervjuima javila refleksija:

Mislim da to postoji onako nekako sinusoidalno, da u zavisnosti od nekakvih podrški za određene poduhvate ili inicijative unutar inicijative se to percipira, ljudi percipiraju kao bliži ili dalji u smislu, e kao ja sam sad predložio nešto i sad me ti

nisi podržao i ja imam nekakvo zahlađenje odnosa prema tebi. To postoji, to se dešava stalno, ali to je užasno ono promenljivo. To je nekako ono, frakcionašenje je sasvim okej, što dodatno problem postavlja kada se onda te stvari ne ispeglaju na tom mestu gde su nastale, gde taj sukob ili nesporazum je oko nečega što je ono poslovna stvar, to se ne pegla posle u kafani.

Erik Hobsbaum (Hobsbawm) u knjizi „Primitive rebels“ zastupa tvrdnju da bez liderstva unutar organizacija, pobuna ostaje „primitivna“ i dezintegriše se (Hobsbawm 1959). Ovu tvrdnju podržali su i autori poput Viliijama Gejmsona (Gamson 1990), koji je istražujući strategije društvenih protesta pokazao da su najuspešnije grupe sa centralizovanim i hijerarhijskim oblicima uređenja. Međutim, kod većine progresivnih pokreta obuhvaćenih ovim uzorkom insistira se upravo na suprotnom. Preciznije, primetne su tendencije ka prefigurativnoj politici, odnosno ka „radikalno otvorenom i direktno demokratskom obliku političkog angažmana, sa akcentom na zajedničkoj artikulaciji društvenih problema i rešenja, strategija i ciljeva“ (Nikolić 2017: 61). Budući da je prefiguracija kontinuirani, eksperimentalni i neretko naporan proces koji za jedan od osnovnih ciljeva ima izbegavanje centralizacije moći (isto), narative o horizontalnoj strukturi i zajedničkom odlučivanju možemo tumačiti kao jednu od strategija borbi u političkoj areni (Sitrin & Azzellini 2014; Della Porta 2015).

Mogli bismo reći da isticanje „brige o kolektivu“, odnosno privrženost održanju uspostavljene strukture, odnosa i dinamike unutar pokreta, koje određeni pokreti ističu kao svoje osnovne vrednosti, može ići nauštrb širenja polja delovanja ili uključivanja novih politika, te posledično donosi sa sobom izvesne rizike. Ti rizici ispostavljaju se kao problemi ukoliko uspešnost ili učinkovitost društvenih pokreta merimo prevashodno u terminima efikasnosti. Ukoliko ih, pak, sagledamo kao doprinose razvoju novih modela političkog organizovanja i aktivizma (Razsa & Kur-nik 2012), isti ti rizici mogu se ispostaviti i kao prednosti sa značajnim mobilizatorskim potencijalom.

Uprkos postojanju nezvaničnih autoriteta, nevidljivih lidera i istaknutih pojedinaca unutar gotovo svih istraženih pokreta, značajno je, međutim, istaći da *single issue* (i studentski) pokreti, koji svoje aktivnosti primarno sprovode „na terenu“, poseduju horizontalniju strukturu od ostalih pokreta obuhvaćenih ovim uzorkom.

Kritički osvrt na problem političke participacije unutar društvenih pokreta

Predmet ovog poglavlja bilo je mapiranje nivoa demokratskiosti i političke participacije u progresivnim društvenim pokretima u Srbiji i Makedoniji. Široko deljeni i gotovo poslovični narativi o „horizontalnoj strukturi“ i „nepostojanju lidera“ interpretirani su u odnosu na prakse i strategije

prijema novih članova/članica, podelu zaduženja unutar pokreta i modele odlučivanja. Zatim su te konkretne prakse, zarad dubljeg i detaljnijeg razumevanja, sagledavane u odnosu na to kako su naši sagovornici razumeli i obrazložili koncepte *liderstva*, kao i neke od osnovnih koncepata emancipacije kao što su *jednakost* i *solidarnost*.

Kada je reč o prijemu novih članova, pre svega je bitno istaći da je sam koncept članstva u novim i progresivnim društvenim pokretima teško definisati, o čemu jednako svedoče i literatura (npr. Lofland 1996) i iskazi informanata. Budući da se članom, odnosno članicom, nekog društvenog pokreta uobičajeno smatra osoba koja: učestvuje u aktivnostima pokreta – njihovom osmišljavanju, organizaciji, implementaciji i evaluaciji; učestvuje u procesima donošenja odluka i u zvaničnim kanalima komunikacije; koja se u određenom stepenu svakodnevno bavi tekućim poslovima pokreta čak i kada se on nalazi u „stanju hibernacije“, možemo zaključiti da u idealnom slučaju ne postoji prevelika razlika između statusa i uloga pokrivenih pojmovima „član pokreta“ i „član jezgra“ pokreta, osim što bi se za potonje moglo dodatno tvrditi da pripadaju pokretu od njegovog osnivanja i da su nužno uključeni u procese donošenja strateški važnih odluka. Međutim, istraživački tim nije uspeo da ispuni prvobitnu metodološku zamisao da ovim istraživanjem obuhvati i članove jezgra i članove (aktiviste) koji učestvuju u aktivnostima pokreta, ali ne i u donošenju odluka. Ovi potonji prevashodno ne

percipiraju sami sebe u dovoljnoj meri kao članove pokreta, te je ovaj nizak stepen identifikacije sa pokretom rezultirao činjenicom da su pripadnici tog „kruga“ odbijali učešće u istraživanju ne osećajući se dovoljno kompetentima i pozvanima da govore u ime pokreta. Upravo na ovom primeru ogleda se jedan od najvećih problema progresivnih društvenih pokreta na ovim prostorima: pitanje inkluzivnosti i mobilnosti članova unutar homogenih, često privilegovanih, hermetičnih grupa koje čine jezgro pokreta. Ovaj problem se čini od naročitog značaja za veće pokrete, orijentisane ka složenijim društvenim ciljevima (dakle, koji nisu orijentisani na pojedinačne ciljeve – *single issue* pokreti), gde postoji pretpostavka o važnosti poverenja i saradnje među što većim brojem aktivnih članova.

Pored problema hermetičnosti, u kontekstu prijema novih članova i omasovljenja pokreta jedan od većih izazova predstavlja i nedovoljno promišljen odnos prema simpatizerima i potencijalnim članovima i aktivistima. U nedovoljno jasno formulisanim odnosima pokreti se oslanjaju na „mehanizme prirodne selekcije“ i u nedostatku konkretne strategije sopstvenog rasta i razvoja dozvoljavaju „najslabijim karikama“ da „otpadnu“, a inicijalno zainteresovanim novim članovima da se „osete neiskorišćeno“, „zapostavljeno“ ili „nedovoljno vrednovano“. Takav princip mogao bi se donekle objasniti nedovoljnim razumevanjem i neuvažavanjem vrednosti koncepta inkluzivnosti.

Kada je reč o donošenju odluka, pre svega je bitno istaći da se odluke po relevantnosti uglavnom dele na odluke nižeg ranga i značajnije, uglavnom strateške, odluke. Odluke nižeg ranga u svim istraživanim pokretima donose se demokratski i u njima učestvuju ili svi članovi/članice pokreta (ukoliko se radi o pokretima manjeg obima, npr. Ekogerila) ili članovi/članice radnih grupa nadležnih za određeni skup aktivnosti (npr. radna grupa za pravnu pomoć unutar Združene akcije za krov nad glavom). Kod takvih odluka ostatak kolektiva uvek je obavešten sa donetom odlukom i tokom njene implementacije. Međutim, kada je reč o donošenju odluka od većeg značaja, pre svega strateških odluka, tada se istraživani pokreti mogu podeliti na tri grupe: pokreti u kojima lideri/inicijatori donose odluke (Tvrđava, Efektiva), pokreti u kojima se odluke donose glasanjem po unapred određenim principima (Zrenjaninski socijalni forum, Združena akcija, Studentski pokret Novi Sad, Studentski plenum, Samo Jako, Inicijativa za Požegu, Protestiram) i konačno pokreti u kojima se odluke donose konsenzusom (Udruženi pokret slobodnih stanara, Lokalni front, Ne davimo Beograd, Ekogerila). U periodu sprovođenja istraživanja pokret Odbranimo reke Stare Planine još uvek nije imao jasno definisan i obrazložen model odlučivanja, ali budući da je reč o pokretu koji je i dalje izuzetno aktivan i dobija pažnju lokalne i regionalne javnosti, bilo bi interesantno ponoviti istraživanje te pratiti njegov razvojni put.

Podela rada odnosno zaduženja unutar pokreta čini se kao najmanje problematičan aspekt unutrašnjeg funkcionisanja pokreta. Unutar svih (brojnijih) istraživanih pokreta postoje manje ili više formalne radne grupe obrazovane u skladu sa programom i ciljevima pokreta, a za angažman u njima članovi i članice opredeljuju se na osnovu sopstvenih interesovanja i kompetentnosti. Postojanje ovih grupa svedoči o demokratskom, nehijerarhijskom struktuiranju pokreta. U nekoliko pokreta postoje i „radne grupe nad radnim grupama“, „generalne skupštine“ (npr. u slučaju izuzetno masovnog pokreta Studentski plenum iz Makedonije), „upravni odbori“ ili „koordinaciona tela“ koja se na hijerarhijskoj lestvici ipak nalaze nešto više od ostatka kolektiva. Međutim, ove grupe najčešće čine predstavnici ili koordinatori radnih grupa „srednjeg ranga“, te one služe prevashodno za koordinaciju aktivnosti i delegiranje zaduženja, te se ne percipiraju kao delovi hijerarhijske strukture.

Pojam liderstva i način na koji ga su ga naši ispitanici definisali i prema njemu se odredili, otvorio je najveću diskrepanciju između odgovora dobijenih iz Srbije i Makedonije. Uz to, među informantima/informantkinjama iz Srbije ovaj pojam je izazvao i najveći animozitet. Međutim, ukoliko koncept „liderstva“ ne uzmemo u svom tradicionalnom značenju – koje podrazumeva harizmatičnog, autoritarnog pojedinca-predvodnika – već ga proširimo da obuhvati i ideju progresivnog, proaktivnog i asertivnog pojedinca ili

grupe, nema sumnje da u svim istraživanim pokretima, pa i onima koji insistiraju na horizontalnom uređenju i direktno demokratskim principima unutrašnjeg funkcionisanja, postoje neformalni lideri unutar grupe često nazivane „jezgrom“ ili „aktivom“. Kako bi izbegli građenje slike u javnosti o centralizovanosti svoje strukture, neki pokreti imaju jasne medijske strategije kao što su „uvek šaljemo nekog drugog“ (u slučaju medijskih obraćanja), ili medijsko zastupanje u vidu dvoje predstavnika, muškog i ženskog roda. Međutim, i ove se strategije kritički promišljaju kod samih predstavnika pokreta, jer postoji svest o tome da deo javnosti loše reaguje na često smenjivanje predstavnika pokreta u javnosti i medijima, percipirajući to kao neozbiljnost, lošu koordinaciju itd.

Konačno, budući da se progresivni društveni pokreti u Srbiji svojim angažmanom jednako suprotstavljaju autoritarnoj, centralizovanoj vlasti, kao i ostalim, takođe centralizovanim, *mainstream* političkim partijama, pozicioniranje i brendiranje pokreta kao horizontalnih, neliderskih, anti-establišment i fluidno organizovanih može se, u izvesnoj meri, interpretirati i kao politička strategija. Takvom strategijom, koja ne mora nužno biti dovoljno elaborirana i postavljena kao prioritarna, društveni pokreti se pozicioniraju kao alternativa vladajućim političkim strukturama, ne samo političkim programom koji nude i vrednostima i ciljevima za koje se zalažu, već i organizacijom i principima zajedništva koje praktično neguju i sprovode.

Ukoliko optimistično prihvatimo ideju da ovi narativi imaju kapacitet da odu korak dalje od „marketing strategija“, iskoračujući u domen prefigurativne politike, onda bi se moglo tvrditi da progresivni pokreti u Srbiji i Makedoniji nude istinski nove politike i nove modele političkog organizovanja.

MAPIRANJE RAZLIKA IZMEĐU DRUŠTVENIH POKRETA U MAKEDONIJI I SRBIJI

Razlike u delovanju društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji na prvi pogled čine se očiglednim. U Makedoniji su udruženim delovanjem različiti pokreti, aktivisti „raznih boja“, veterani civilnog društva, te opozicione partije omogućile konačan pad režima Nikole Gruevskog i uspostavljanje nove vlade pod Zoranom Zaevim. Doduše, nema sumnje da je i (promenjen) odnos evropskih zvanika prema politikama ove dvojice političara odigrao izvesnu ulogu. U svakom slučaju, relativno mirna smena vlasti, nedvosmislena međunarodna podrška novoj vladi i njenom političkom kursu, kao i novi saziv *Sobranja* – u čijim se poslaničkim klupama sada nalaze mnogi aktivisti iz opisanih društvenih pokreta¹ – čine se dobrim razlozima da ocenimo borbu društvenih pokreta u Makedoniji kao uspešnu. Nasuprot tome, pozicija Predsednika i posednika najveće moći u Srbiji, Aleksandra Vučića, čini se neuzdrmanom i još uvek sigurnom, uprskos protestima koji se od kraja 2018. godine organizuju svake subote – u trenutku pisanja ove studije u sve većem broju gradova širom zemlje. Društveni pokreti su raštrkani, saradnja među njima

---

1 <http://glasnik.mk/posle-clenovite-na-nevladinite-na-red-za-vrbotovanje-dojdoa-aktivistite-na-sarena-revolucija/>

se tek uspostavlja, dok je njihova saradnja s opozicionim partijama vrlo slaba i nesistematska, donekle odražavajući stanje u kojem se same te partije nalaze – još uvek u procesu sopstvene konsolidacije, rada na povratku poverenja građana i izgradnje zajedničke taktike za borbu protiv režima.

S druge strane, posmatrati razlike u dometima i uspesima društvenih borbi u Srbiji i Makedoniji isključivo kroz prizmu društvenih pokreta koji su delali i deluju u ove dve zemlje – i kroz pitanje njihovih kapaciteta da se angažuju i sarađuju s drugim političkim akterima – bilo bi previše pojednostavljeno. Skorašnja istorija, unutrašnja politička dinamika i odnosi političkih snaga dosta se razlikuju između ove dve zemlje. Uz to, nije zanemarljiva ni uloga spoljnih faktora, naročito Evropske Unije, čija je politika *stabilokratije* prema regionu² pratila svoje razloge za davanjem podrške smeni Gruevskog, odnosno za nastavkom podržavanja Vučićevog režima. Pa ipak, bez obzira na te razlike, verujemo da nam uporedni pogled i analiza ova dva konteksta, unutar kojih mapiramo aktivne pokrete u Makedoniji i Srbiji, kao i neki komparativni zaključci koje ćemo ovde izneti, mogu pomoći da bolje razumemo uslove, potencijale i ograničenja *bottom-up* društvenog angažmana za demokratizaciju Zapadnog Balkana.

---

2 <https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-winter-2018-issue-no-10/the-rise-and-fall-of-balkan-stabilitocracies>

Prevazilaženje *single issue* orijentacija i borbi

Većina pokreta iz obe zemlje formirana je oko konkretnih događaja koji su poslužili kao „okidač“ ne samo za stvaranje pokreta, već i za želju naših ispitanika da se angažuju i „učine nešto“. Ovi događaji, često opisivani kao „vrh ledenog brega“, imali su i indeksni značaj, pojavljujući se kao opipljiva manifestacija većih, dubljih, sistemskih i sveprisutnih političkih i društvenih problema, koji su prizivali kolektivnu (re)akciju: predsedničko pomilovanje i odustajanje od krivičnog gonjenja političara optuženih za tešku korupciju („šamar makedonskoj javnosti“); ekstremno zastrašivanje u gradu Tetovu; pooštavanje uslova za upis na makedonske fakultete; izgradnja mini hidroelektrana koje ugrožavaju reke u istočnoj Srbiji; odluka lokalne skupštine da grad otkupi nelegalizovanu nekretninu u suvlasništvu supružnika predsednice Skupštine itd.³

Za makedonske aktiviste naizgled nije bilo poteškoća u povezivanju inicijalnih, „aktivirajućih“ problema sa onim što je kasnije (ili paralelno) evoluiralo u zajedničku borbu protiv režima Gruevskog:

Naš pokret se borio protiv državnih ispita koji su ozbiljno narušavali autonomiju univerziteta.

---

3 Izuzetak su narativi aktivista iz Studentske organizacije Novi Sad i Združene akcije za Krov nad glavom (Beograd), u kojima se navodi „želja za proaktivnošću u našoj zajednici“ i „inherentna potreba za angažovanjem ... da se pomogne ugroženima“, što podrazumeva opštiji smisao društvenog angažmana.

Osim toga, borili smo se protiv nedemokratske vladavine VMRO-DPMNE.

Ovakve izjave se često nalaze u narativima makedonskih aktivista, gde se istovremeno ističu konkretan problem/događaj, opštiji društveni problem i jedinstveni okvir borbe. Aktivisti iz Srbije, s druge strane, uprkos tome što na sličan način govore o direktnoj vezi između „pokretačkih pitanja“ i „šire slike“ (i uprkos ličnom angažmanu koji je često mnogostruk, usmeren na više problema odjednom), često izražavaju nedoumice po pitanju toga kako prevazići inicijalnu usmerenost na jedan problem i uliti tako stečen aktivistički kapital u veću (potencijalno koalicionu) borbu protiv režima:

Jer mi i dalje smo percipirani, fakat i jesmo i dalje single issue, nismo više odmakli od toga mnogo ...

Inicijativa sama po sebi je i nastala kao i reakcija na nešto, nema toliko, a nema taj plan kao gde ide i zašto ide, onda je to više reaktivno.

Nasleđe ili teret prethodnih inicijativa

Istorija protestnih aktivnosti – to jest, pitanje onoga što je prethodilo pojavi analiziranih društvenih pokreta – stoji u najužoj vezi i donekle se preklapa s prethodnim pitanjem (prevazilaženja) pokretačkih događaja. Jer, kako se

ispostavlja, na formiranje pokreta ne utiču samo događaji „okidači“; jednako je važna i istorija protesta i pokreta koji su već utisnuli svoj pečat u društvu.

Skoro svi informanti predstavnici makedonskih pokreta govorili su o svojim inicijativama kao o nečemu što se nedvosmisleno nadovezuje na prethodne proteste: „protiv policijske brutalnosti“ (slučaj Martina Neskovskog),⁴ „AMAN“, „protiv uvećanog poreza na ugovor o privremenom radu“ itd. Ovi protesti ne samo da su tabali put ka kasnijoj konsolidaciji pokreta, već su i poslužili kao prve platforme za sklapanje saveza između aktivista, nevladinih organizacija i opozicionih stranaka, što će se za slučaj Makedonije ispostaviti jako važnim.

Narativi informanata aktivista iz Srbije su u mnogo čemu drugačiji, a dva su motiva naročito važna. Prvi je da u nedavnoj istoriji Srbije nije bilo važnijih kolektivnih protesta koji su na bitniji način oblikovali i uticali na formiranje sadašnjih pokreta (uključujući tu i *Protest protiv diktature*): protesti su uglavnom bili raspršeni, lokalni, i nisu bili u stanju da obuhvate širi društveni interes, a kamoli da stvore širu koaliciju (sve do sadašnjeg trenutka). Drugi važan element – a to je, čini se, i važna osobenost „srpskog slučaja“ – tip prošlog aktivizma koji se najčešće spominje,

---

⁴ <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonians-protest-after-police-murders-youngster>.

kao neka vrsta specifičnog nasleđa, jesu antimiloševićevski protesti iz devedesetih godina prošlog veka:

Pa to je dosta davno bilo, ja sam doslovno pretučen od policije, to je bilo još '91. itd, i od tad sam eto stupio da kažem u rat praktično.

Većina aktivista iz Lokalnog fronta Kraljevo, na primer, bila je aktivna u organizaciji Otpor, te ih u javnosti često prati pogrdan naziv *otporaši*. Ovaj tip iskustava, iz Srbije devedesetih, kao ilustracija „prethodnog aktivizma“, naravno veoma se razlikuje od iskustva o kojem govore sagovornici iz Makedonije. Prvenstveno reč je o jednom drugačijem tipu građanskog aktivizma, koji se odvijao u vrlo različitom društvenom i političkom kontekstu. Zatim, bitno je pomenuti da su mlađe generacije aktivista (uglavnom pripadnika levih i progresivnih pokreta) veoma kritične prema građanskom angažmanu iz 1990-ih protiv Miloševića, smatrajući ga preuskim, naivno fokusiranim na liberalnu demokratiju, a ne na socijalna i ekonomska prava itd. Generacijski jaz, koji se očituje između ostalog i u odnosu prema ovom pitanju, dodatno opterećuje mogućnost zajedničkih vizija i zajedničke borbe aktivista različitih generacija. Starija generacija naših ispitanika ponekad gleda na sadašnji režim kao na „ponavljanje“, ili „nerешen problem autokratije“ koji „se vuče još iz devedesetih“. S druge strane, mlađa generacija je sklonija da sadašnju društveno-političku situaciju posmatra kao lokalnu

manifestaciju globalnog trenda krize demokratije i autoritarnih tendencija.

Orijentacija ka spoljnim faktorima, posebno EU i NATO

Verovatno najveća i najupečatljivija razlika – uglavnom očekivana – između pokreta u Makedoniji i Srbiji, može se naći u stavovima njihovih aktivista prema Evropskoj Uniji i organizaciji NATO. Jedan set pitanja u intervjuima bio je usmeren na stavove i razmišljanja naših sagovornika o nekoliko međunarodnih aktera, među kojima su bili i EU i NATO. Generalno, za aktiviste u Makedoniji, ove dve organizacije su uglavnom bile pozitivno konotirane i često su se opisivale kao neophodni konsolidatori u regionu. Kritični glasovi su bili umereni i malobrojni. Na primer, aktivista iz levog pokreta Solidarnost je izjavio:

Male zemlje kao što je Makedonija, u sadašnjoj ekonomskoj i političkoj konstelaciji, će uvek biti na periferiji... Ja doživljavam EU kao visok zid i iako znam da je ovaj zid teško promeniti, bolje je biti unutra nego vani.

Drugi kritički glasovi iz Makedonije ističu da je EU dugo vremena podržavala Gruevskog, potcrtavajući njenu licemernu ulogu. NATO se u izjavama informanata uglavnom

percipira kao izvor sigurnosti i zaštite, i kao garant mira u regionu.

Međutim narativi aktivista iz Srbije otkrivaju daleko ambivalentnije stavove i oštriju kritiku. Stavovi prema EU prilično variraju od ispitanika do ispitanika – od opisivanja Unije u terminima „solidarnosti i kvalitetnog života“, „dobrog potencijala“, do „previše birokratije“, preko jednostavnih, ali negativnih komentara, poput „o nije dobro“, „o ne“, do sasvim negativnih, ali elaboriranih komentara, poput kvalifikacije da je reč o „koaliciji predstavnika neoliberalnog kapitalizma“. Slična ambivalentnost i nepoverenje mogu se uočiti i u stavovima prema evropskoj politici proširenja i berlinskom procesu. Međutim, stavovi prema NATO su apsolutno jednoglasno negativni. Iako se nisu svi ispitanici referirali na bombardovanje iz 1999. godine, jasno je da eksplicitno negativni stavovi koje smo prikupili („još gori užas [od EU]“... „saveza nasilnika“ ... „ratna imperija“) stoje u direktnoj vezi s opštom negativnom slikom o NATO koju građani Srbije već duže vreme nepromenjeno imaju (BCSP 2017).

Smatramo da ovaj uvid može biti indikativan za razumevanje razlika između situacija u kojima se nalaze društveni pokreti u Makedoniji i Srbiji. Saradnja sa drugim pokretima, političkim strankama, organizacijama civilnog društva i spoljnim akterima – uopšte mogućnost uspostavljanja funkcionalnih i efikasnih koalicija – daleko je izglednija

ukoliko ključni elementi političkih agendi koje oblikuju region zapadnog Balkana ne izazivaju polarizacije i snažne emotivne reakcije među građanima. Čini se da slučaj Srbije otvara mnoge probleme u tom pogledu, imajući u vidu ne samo visoko ambivalentne stavove prema EU, te snažne negativne emotivne reakcije na NATO, već i druga „otvorena“ pitanja, pogodna za „emotivnu eksploataciju“, a time i političke manipulacije – kao što je status Kosova, a time i pitanje državne granice i suvereniteta. Sve ovo mogu biti razlozi koji potencijalno opstruiraju uspostavljanje i konsolidaciju bilo kakve fokusirane političke koalicije.

Ostale razlike u pogledu unutrašnje organizacije i pozicioniranja prema drugim akterima

Kao što je navedeno u prethodnom poglavlju, jedna od najznačajnijih karakteristika većine analiziranih pokreta u obe zemlje, ili barem najčešće spominjana karakteristika od strane samih aktivista, jeste (radikalno) demokratska unutrašnja organizacija pokreta. Neki pokreti insistiraju na svojoj horizontalnoj strukturi (koju informanti hvale kao „najveću vrednost i postignuće pokreta“), organizovanoj oko „radnih grupa“ jednake važnosti; drugi ističu svoj neliderski karakter, odlučivanje putem konsenzusa itd. Takođe, videli smo i drugu stranu ovih tvrdnji, odnosno problem odnosa između „jezgra“ i „ostalih članova“, srodni problem (ne)identifikacije s pokretom, ali i samokritiku nehijerarhijske strukture, koja se ponekad ispostavlja

kao prepreka za efikasno delovanje. U makedonskim narativima uočljiva je autorefleksija i kritika uslova koji su doveli do unutrašnjih nesuglasica, uglavnom oko principijelnih odluka, kao što je bilo pitanje koga podržati na izborima, treba li se priključiti partijama, kako delegirati članove itd. Ove nedoumice i refleksije i inače pripadaju skupu problema karakterističnom za horizontalno organizovane pokrete uopšte (Sitirin 2016, Maeckelbergh 2011).

Za aktiviste pokreta iz Srbije, problem nestrukturiranosti i proklamovana jednakost članova u procesima odlučivanja, otvorila je neke druge probleme:

Mislim da je to zapravo problem, da nas preterana ta zblježavanja ljudi koja postoje na nivou drugarskog, ono izlazi se, ne tu sad socijalne konekcije su mnogo jače, zapravo sprečavaju da nekakav posao i uradimo na kraju, jer se onda i neke odgovornosti koje se podrazumevaju ili neke stvari koje se onda ne urade, lakše nekako baferuju.

Vidimo da se ovde ideja nehijerarhijske organizacije povezuje sa intimnošću, bliskim prijateljstvom i sličnim pogledima na svet. Takvo razumevanje nepostajanja hijerarhije i čvrste strukture važno je jer počiva na, i učvršćuje uzajamno poverenje među aktivistima, ali potencijalno otežava transformaciju pokreta u efikasnog i pouzdanog političkog aktera koji bi zaslužio i političko poverenje građana.

Činjenica da su ove priče zastupljenije među pokretima iz Srbije može prosto ukazivati na činjenicu da su ovi pokreti „mlađi“ od onih iz Makedonije, ne u smislu datuma njihovog osnivanja, već u smislu njihovog uključivanja u kontinuiranu i kooperativnu borbu protiv režima. Ovde treba dodati i da su, upitani o najvećim dostignućima svojih pokreta, makedonski aktivisti uglavnom nabrajali svoje konkretne pobjede, uključujući, naravno, i učešće u promeni režima. U narativima aktivista iz Srbije, stvarni, opipljivi uspjesi se najčešće spominju drugi po redu (ako uopšte) – sa izuzetkom Združene akcije krov nad glavom čiji aktivisti prvenstveno ističu uspješne prevencije iseljavanja. Ono što se najčešće navodi prvo – kao odgovor na pitanje o uspjesima pokreta – jeste: „promena atmosfere“, „uticaj na druge ljude“, „stvaranje samog aktivizma“, izgradnja zajedništva i novih oblika pokreta. Čini se da sve to dalje implicira da su borbe društvenih pokreta u Srbiji, kao i njihovo udruživanje i formulisanje zajedničkih i konkretnih ciljeva, još uvek na samom početku i u fazi sopstvene konsolidacije i samopotvrđivanja.

Česta tema u narativima i odgovorima aktivista makedonskih pokreta – konkretno u vezi s temom smene režima – bila je bliska i intenzivna (mada ne uvek i neproblematična) saradnja između društvenih pokreta i organizacija civilnog društva. U Srbiji je takva saradnja sasvim marginalna i povremena, uprkos činjenici da neki od aktivista rade i u nevladinom sektoru. Dominantni stavovi

sagovornika iz Srbije prema akterima iz civilnog sektora otkrivaju (kritičnu) distancu, oprez, a ponekad i nepoverenje. Kao i u slučaju stavova prema spoljnim političkim akterima, to može biti povezano sa sve većom distancom koju građani Srbije manifestuju prema političarima i predstavnicima nevladinog sektora uopšte.

UMESTO ZAKLJUČKA

Skromni cilj ove studije bio je da mapira aktivnosti i karakteristike nekih od najaktivnijih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji, kao i da pruži osnove za bolje razumevanje principa na kojima se ovi pokreti organizuju, vrednosti u skladu s kojima deluju i potencijala koje poseduju s obzirom na kontekst ugrožene demokratije na Zapadnom Balkanu. Period njihovog delovanja ugrubo obuhvata period od 2014. do danas, s tim što se mora imati u vidu da su makedonski pokreti, obuhvaćeni analizom, period svoje najveće aktivnosti imali tokom 2016. i 2017. godine, pre izbora iz decembra 2016. koji su označili i svojevrsnu smenu režima u ovoj zemlji. Terenskim radom i dubinskim intervjuima, sprovedenim tokom leta 2018. godine, nastojali smo da obuhvatimo retrospektivne refleksije aktivista makedonskih pokreta, u vezi s borbama koje su dovele do političkih promena u njihovoj zemlji, te donekle i da uporedimo njihove narative sa izveštajima aktivista iz Srbije, za koje se može reći da se bore za postizanje sličnih političkih ciljeva u ovom trenutku.

Predstavnici pokreta iz obe zemlje uistinu ističu slične ciljeve i vrednosti za koje se zalažu: pravedno društvo zasnovano na jednakosti, slobodi, vladavini prava i jakoj socijalnoj državi. Pored toga, aktivisti obe zemlje ističu

da njihovi pokreti praktikuju deliberaciju pri odlučivanju i insistiraju na demokratskom načinu organizovanja. Ne iznenađuje da sličnost društveno-političkog konteksta – neoliberalne politike, iliberalne tendencije vladajućih režima, te zarobljene državne institucije – proizvodi i određene sličnosti u težnji da se eksperimentiše sa novim modelima odlučivanja i delovanja koji naročito potcrta vaju značaj većeg učešća građana.

U odnosu na pokrete u Makedoniji čini se da su pokreti u Srbiji daleko heterogeniji, kako u smislu različitih problema na koje se fokusiraju, tako i u pogledu same geografske disperzije, što može predstavljati dodatnu prepreku za njihovo udruživanje i zajedničko delovanje. Takođe, u Srbiji postoji i problem jake centralizacije, kao i velikog jaza između urbanih i ruralnih regiona. U tom pogledu, dominacija glavnog grada i često zanemarivanje lokalnih tema i problema je verovatno dodatna specifičnost kada poređimo ove dve zemlje i razmatramo moguće izazove za razvoj delovanja društvenih pokreta u Srbiji. Nezahvalno je prognozirati, ali nam se u ovom trenutku čini, s obzirom na sve opisane okolnosti, da je za Srbiju verovatnije nastajanje jednog novog, manje ili više jedinstvenog političkog aktera – čega bi društveni pokreti mogli da budu pokretač i deo – nego formiranje koalicije pokreta, političkih stranaka i nevladinih organizacija, kao što je to bio slučaj u Makedoniji.

LITERATURA

- Azzellini, Dario, and Marina Sitrin. *They Can't Represent Us!: Reinventing Democracy from Greece to Occupy*. London: Verso, 2014.
- Barker, Colin. "Fear, Laughter, and Collective Power: The Making of Solidarity at the Lenin Shipyard in Gdansk, Poland, August 1980." In *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, edited by Jeff Goodwin, James M. Jasper and Francesca Polletta, 175-194. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- Bauman, Zigmund *Fluidni Život*. Novi Sad: Mediterran, 2009.
- BCSP (Beogradski centar za bezbedonosnu politiku). Stavovi građana o spoljnoj politici Srbije, 2017. http://bezbednost.org/upload/document/stavovi_graana_o_spoljnoj_politici_srbije.pdf
- Bennett, W. Lance, and Alexandra Segerberg. "Digital Media and the Personalization of Collective Action." *Information, Communication & Society* 14, no. 6 (2011): 770-799. doi:10.1080/1369118X.2011.579141.
- Bieber, Florian. "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34, no. 3 (2018): 337-354. doi:10.1080/21599165.2018.1490272.
- Bieber, Florian, and Dario Brentin. *Social Movements in the Balkans: Rebellion and Protest from Maribor to Taksim*. Southeast European Studies. London: Routledge, 2019.
- Buechler, Steven M. *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Clemens, Elisabeth S. "Organizational Repertoires and Institutional Change: Women's Groups and the Transformation of U.S. Politics,

- 1890-1920." *American Journal of Sociology* 98, no. 4 (1993): 755-798. doi:10.1086/230089.
- . *The People's Lobby: Organizational Innovation and the Rise of Interestgroup Politics in the United States, 1890–1925*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Clemens, Elisabeth S., and Debra C. Minkoff. "Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organizations in Social Movement Research." In *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi. Wiley Online Books, 155-170. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Corrigan-Brown, Catherine. "Funding for Social Movements." *Sociology Compass* 10, no. 4 (2016): 330-339. doi:10.1111/soc4.12362.
- Cottle, Simon. "Media and the Arab Uprisings of 2011: Research Notes." *Journalism* 12, no. 5 (2011): 647-659. doi:10.1177/1464884911410017.
- della Porta, Donatella. *Mobilizing for Democracy : Comparing 1989 and 2011*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- . *Social Movements in Times of Austerity : Bringing Capitalism Back into Protest Analysis*. Malden, MA: Polity press, 2015.
- della Porta, Donatella, Mario Diani, Holly J. McCammon, and Minyoung Moon. "Social Movement Coalitions." In *Oxford Handbook of Social Movements*, edited by Donatella della Porta and Mario Diani, 326-343. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- della Porta, Donatella, Fernández H. Kouki, and L. Mosca. *Movement Parties in Times of Austerity*. Malden, MA: Polity press, 2017.
- Dolenec, Danijela, Karin Doolan, and Tomislav Tomašević. "Contesting Neoliberal Urbanism on the European Semi-Periphery: The Right to the City Movement in Croatia." *Europe-Asia Studies* 69, no. 9 (2017): 1401-1429. doi:10.1080/09668136.2017.1385726.

- Džihic, Vedran, and Gazela Pudar Draško. "Introduction." In *Overcoming the Democratisation Deficit in the Western Balkans: A Road to (No)Where?*, edited by Vedran Džihic, Gazela Pudar Draško, Sead Turčalo, Klodiana Beshku and Ivan Cerovac, 4-7. Belgrade: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2018.
- Earl, Jennifer. "Symposium on Political Communication and Social Movements: Audience, Persuasion, and Influence." *Information, Communication & Society* (2019): 1-13. doi:10.1080/1369118X.2019.1568519.
- Edwards, Bob, and John D. McCarthy. "Resources and Social Movement Mobilization." In *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi. Wiley Online Books, 116-152. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Eichler, Margrit. "Leadership in Social Movements." *Sociological Inquiry* 47, no. 2 (1977): 99-107. doi:10.1111/j.1475-682X.1977.tb00783.x.
- Fagan, Adam, and Indraneel Sircar. "Activist Citizenship in Southeast Europe." *Europe-Asia Studies* 69, no. 9 (2017): 1337-1345. doi:10.1080/09668136.2017.1390196.
- Freedom House. "Freedom in the World: Serbia." *Freedom House*. (2019b) Accessed February 25, 2019. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2019/serbia>.
- . "Nations in Transit 2018: Confronting Illiberalism." *Freedom House*. (2019a) Accessed February 25, 2019. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018>.
- Freeman, Jo. "The Tyranny of Structurelessness." *Berkeley Journal of Sociology* 17 (1972): 151-164.
- Gamson, William A. *The Strategy of Social Protest*. 2nd ed. Belmont, CA: Wadsworth, 1990.

- Ganz, Marshall. "Resources and Resourcefulness: Strategic Capacity in the Unionization of California Agriculture, 1959-1966." *American Journal of Sociology* 105, no. 4 (2000): 1003-1062.
- Gillham, Patrick F. *Mobilizing for Global Justice: Social Movement Organization Involvement in Three Contentious Episodes, 1999-200*. University of Colorado, 2003.
- Hobsbawm, Eric. *Primitive Rebels : Studies in Archaic Forms of Social Movements in the 19th and 20th Centuries*. Manchester: Manchester University press, 1959.
- Horvat, Srećko, and Igor Štikš. *Welcome to the Desert of Post-Socialism : Radical Politics after Yugoslavia*. Brooklyn, NY: Verso, 2015.
- Inglehart, Ronald, and Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2005.
- Keniston, Kenneth. *Young Radicals: Notes on Committed Youth*. 1st ed. New York: Harcourt, 1968.
- Kmezić, Marko, and Florian Bieber, eds. *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*. Graz: Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2017.
- Lofland, John. *Social Movement Organizations: Guide to Research on Insurgent Realities*. Social Problems and Social Issues. New York: Aldine de Gruyter, 1996.
- Maeckelbergh, M. "Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement." *Social Movement Studies* 10, no. 1 (2011): 1-20.
- Matković, Aleksandar, and Marjan Ivković. "Neoliberal Instrumentalism and the Fight against It: The "We Won't Let Belgrade D(R)Own"

- Movement." *East European Politics* 34, no. 1 (2018): 27-38. doi:10.1080/21599165.2018.1423965.
- McAdam, Doug. *Freedom Summer*. New York: Oxford University Press, 1988.
- McAdam, Doug, John D. McCarthy, and Mayer N. Zald. *Comparative Perspectives on Social Movements : Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge Studies in Comparative Politics. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996.
- Michels, Robert. *Political Parties : A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York: Free Press, 1968.
- Milan, Chiara. "Reshaping Citizenship through Collective Action: Performative and Prefigurative Practices in the 2013–2014 Cycle of Contention in Bosnia & Hercegovina." *Europe-Asia Studies* 69, no. 9 (2017): 1346-1361. doi:10.1080/09668136.2017.1388358.
- Morris, Aldon D., and Suzanne Staggenborg. "Leadership in Social Movements." In *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi. Wiley Online Books, 171-196. Malden: Blackwell Publishing, 2004.
- Mujanović, Jasmin, ed. *The Democratic Potential of Emerging Social Movements in Southeastern Europe*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.
- Nikolić, Olga. "Angažman i problem univerzalnosti: prefigurativna politika." U *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, urednice Adriana Zaharijević and Jelena Vasiljević, 55–67. Beograd: IFDT, 2017.
- Pinard, Maurice, and Richard Hamilton. "Intellectuals and the Leadership of Social Movements: Some Comparative Perspectives." In *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, edited by Louis Kriesberg, 73–107. Greenwich, CT: JAI, 1989.

- Razsa, Maple, and Andrej Kurnik. "The Occupy Movement in Žižek's Hometown: Direct Democracy and a Politics of Becoming." *American Ethnologist* 39, no. 2 (2012): 238-258. doi:10.1111/j.1548-1425.2012.01361.x.
- Schneiberg, Marc. "Organizational Heterogeneity and the Production of New Forms: Politics, Social Movements and Mutual Companies in American Fire Insurance, 1900-1930." In *Social Structure and Organizations Revisited*, edited by Michael Lounsbury and Marc Ventresca. Research in the Sociology of Organizations, 39-89. New York: Emerald, 2002.
- Sitrin, M. "Horizontalism: From Argentina to Wall Street." *NACLA Report on the Americas* 44, no.6 (2016): 8-11.
- Snow, David A., Sarah A. Soule, and Hanspeter Kriesi. "Mapping the Terrain." In *The Blackwell Companion to Social Movements*, edited by David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi. Wiley Online Books, 3-16. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Stevens, Mitchell L. *Kingdom of Children : Culture and Controversy in the Homeschooling Movement*. Princeton Studies in Cultural Sociology. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Tarrow, Sidney G. *Power in Movement : Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge Studies in Comparative Politics. Rev. & updated 3rd ed. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2011.
- Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1978.
- Tilly, Charles. "Trust and Rule." *Theory and Society* 33, no. 1 (2004): 1-30.
- van Dyke, Nella. "Crossing Movement Boundaries: Factors That Facilitate Coalition Protest by American College Students, 1930–1990." *Social Problems* 50, no. 2 (2003): 226-250. doi:10.1525/sp.2003.50.2.226.

Voss, Kim, and Rachel Sherman. "Breaking the Iron Law of Oligarchy: Union Revitalization in the American Labor Movement." *American Journal of Sociology* 106, no. 2 (2000): 303-349. doi:10.1086/316963.

Wilson, John. *Introduction to Social Movements*. New York: Basic Books, 1973.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

316.444(497.11)

316.621(497.11)

316.444(497.7)

316.621(497.7)

ДЕЛИБАШИЋ, Балша, 1990-

Demokratizacija odozdo : formiranje i delovanje novih društvenih pokreta u Srbiji i Makedoniji / Balša Delibašić, Sara Nikolić, Jelena Vasiljević. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju, 2019 (Beograd : Donat graf). - 95 str. ; 21 cm

Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija:
str. 89-95.

ISBN 978-86-80484-35-8

1. Николић, Сара, 1993- [аутор]

а) Друштвена подела - Србија б) Друштвени ангажман - Србија с)

Друштвена подела - Македонија д) Друштвени ангажман - Македонија

COBISS.SR-ID 274446092

Glavni cilj ovog istraživanja jeste mapiranje novih društvenih pokreta na Zapadnom Balkanu, preciznije u Srbiji i Makedoniji. Osnovna istraživačka namera bila nam je sticanje uvida u delovanje društvenih pokreta, razumevanje stavova i motiva aktivista i aktivistkinja, kao i mapiranje njihovih ideoloških i političkih orijentacija. Centralno mesto u istraživanju zauzima ispitivanje stavova (predstavnika i predstavnica) pokreta o razlozima i ciljevima njihovog delovanja, ispitivanje potencijala tog delovanja za demokratizaciju regiona, kao i potencijala za udruženo delovanje s drugim društvenim akterima. Takođe, istraživanjem smo ispitivali i unutrašnju organizaciju pokreta, usvojene načine donošenja odluka, stepen njihove inkluzivnosti i demokratičnosti, ali i oblike političke komunikacije koje praktikuju.